

تدوین الگوی توسعه و پیشرفت در پرتو رهنمودهای امام علی(ع)

علی اصغر سعدآبادی*

دکتر آرین قلی پور**

چکیده

پژوهش حاضر بر آن است تا با استفاده از مدل سه شاخگی، به بررسی توصیفی - تحلیلی اهداف و شاخص‌های توسعه و تعالی در سه شاخه رفتاری، ساختاری و زمینه‌ای در پرتو رهنمودهای امام علی(ع) بپردازد. نوع پژوهش از لحاظ هدف کاربردی و روش آن براساس نحوه گردآوری داده‌ها توصیفی و از نوع پیمایشی است. جامعه آماری این پژوهش، همه خبرگان و متخصصان علوم اسلامی، مدیریت دولتی، مطالعات سیاسی، مدیریت خط‌مشی‌گذاری، علوم اقتصادی، علوم زیست‌محیطی، مدیریت تطبیقی و توسعه هستند که در حیطه پژوهش، صاحب رأی و نظرند. نمونه آماری پژوهش مشتمل بر ۱۱۸ نفر از استادان مجرب و صاحب‌نظر در حیطه‌های یادشده بوده که به روش گلوله برفی انتخاب گردیده‌اند. در این پژوهش ابتدا به روش تحلیل مضمون، شاخص‌های پیشرفت و تعالی در پرتو رهنمودهای امام علی(ع) مورد شناسایی قرار گرفتند؛ سپس کدهای اولیه با استفاده از نرم‌افزار "MAXQDA" چندین بار تحلیل و بازبینی شده و ۱۰۲ مؤلفه شناسایی گردیدند؛ سپس برای آزمون نتایج از تکنیک دلفی‌فازی استفاده شد و در نهایت ۲۳ مضمون پایه توسعه و پیشرفت اقتصادی، ۳۸ مضمون پایه توسعه و پیشرفت اداری و سیاسی، ۲۴ مضمون پایه پیشرفت و تعالی انسانی و چهارده مضمون پایه توسعه محیط زیست، از مجموعه داده‌ها شناسایی گردید.

واژه‌های کلیدی: توسعه، پیشرفت، تعالی، شاخص‌های پیشرفت

* دانشجوی دکتری سیاست‌گذاری علم و فناوری دانشکده علوم و فنون نوین، دانشگاه تهران

Email: alisadabadi@ut.ac.ir

Email: agholipor@ut.ac.ir

** دانشیار گروه مدیریت دولتی دانشگاه تهران

از استاد گرامی جناب آقای دکتر علی اصغر پورعزت، جهت همکاری علمی در نوشتن این مقاله، تقدیر و

تشکر می‌شود. تاریخ دریافت: ۱۳۹۱/۰۸/۱۷ تاریخ تأیید: ۱۳۹۱/۰۹/۲۰

مقدمه

در بسیاری از کشورهای در حال توسعه، به‌ویژه کشورهای مسلمان مانند ایران که به دنبال مدلی مناسب برای رسیدن به توسعه و پیشرفت هستند، استفاده از مدلی که ریشه در مذهب آنان داشته باشد، کارساز است. با توجه به انطباق سخنان امام علی(ع) با مسائل فرهنگی، اجتماعی و مذهبی کشور ما، به نظر می‌رسد مدل پیشرفت و تعالی مستخرج از رهنمودهای امام علی(ع)، می‌تواند به عنوان مدلی برای رسیدن به پیشرفت و تعالی مورد توجه قرار گیرد. پژوهش حاضر بر آن است تا با استفاده از مدل سه‌شاخگی^۱ به بررسی توصیفی - تحلیلی اهداف و شاخص‌های توسعه و تعالی در سه شاخه رفتاری، ساختاری و زمینه‌ای در پرتو سخنان امام علی(ع) پردازد.

کشورهای در حال توسعه، صرفاً به دنبال پیروی و تقلید کورکورانه از مدل‌های غربی هستند و این در حالی است که جوامع غربی در شرایطی خاص و عمدتاً تسلط بر منابع اقتصادی جهان (به‌ویژه با غارت کشورهای عقب‌مانده فعلی) پیشرفت کرده‌اند (راموس،^۲ ۱۹۷۴، ص ۲). حتی کشورهای پیشرفته امروزی نیز خط مسیرهایی متعدد، متنوع و گاه بسیار گوناگون داشته‌اند و رسیدن به توسعه، برای همه آنها به یک قیمت تمام نشده است (Mirzai, 1976: 19). قبول بی‌چون و چرای نظریات وارداتی توسعه، بدون انجام امور تطبیقی و بومی‌سازی نسبت به فرهنگ، مذهب و دیگر مسائل بومی، به معنی شکست در برنامه‌های راهبردی توسعه است (قورچیان، ۱۳۸۰، ص ۵۴). بنابراین، اگر مدلی ساخته شود که هم جنبه‌های علمی را دربر داشته باشد و هم از جهت بومی و دینی با فرهنگ ملی و اسلامی همخوانی داشته باشد، می‌توان به تحقق پیشرفت و تعالی امیدوار بود.

مبانی نظری پژوهش

توسعه (طبق توافق ایجادشده در کنفرانس بین‌المللی رفاه اجتماعی ۱۹۷۲) عبارت است از «جریانی پیوسته، منظم و واحد، که هدف آن منبعث از آرمان‌ها و تمایلاتی است که مردم برای خود و جامعه خود طلب می‌کنند» (Mirzai, 1976: 19).

براساس تعریف سازمان ملل متحد از توسعه، توسعه فراگردی است که با یکپارچه‌سازی کوشش‌های مردم و دولت برای بهبود اوضاع اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی در هر منطقه، آنها را قادر به مشارکت در پیشرفت ملی می‌سازد (Ojo & Others, 2013: 33; Dub, 1990: 56).

1. 3C Model

2. Ramos

توسعه پایدار به معنی تلفیق اهداف اقتصادی، اجتماعی و زیست‌محیطی برای حداکثرسازی رفاه انسان فعلی، بدون آسیب به توانایی نسل‌های آینده برای برآورده کردن نیازهایشان است. توسعه پایدار تنظیم و ساماندهی تعامل انسان و محیط و تعامل انسان با انسان را دربرمی‌گیرد (Lele, 1991: 607-621; Kemp & Pareto, 2005: 13-14).

منظور از پیشرفت و تعالی، تغییری همه‌جانبه و چندبعدی است که ابعاد زندگی اجتماعی انسان را با استفاده از یک چارچوب نظری و برنامه عملی واحد، متحول می‌سازد. بنابراین، آرمان توسعه فقط پیشرفت اقتصادی یک ملت نیست و افزون بر آن، اصلاح نحوه ارائه خدماتی برای بهبود وضعیت آموزش، بهداشت، مسکن، تأمین اجتماعی، اشتغال و توزیع عادلانه ثروت را نیز می‌توان جزء اهداف توسعه قرار داد، به طوری که قدرت همه افراد جامعه در انتخاب و تصمیم‌گیری درباره مسائل مهم زندگی افزایش یابد (Seers, 1969: 59-65; Johnson & Filippini, 2013: 97).

مدل سه‌شاخگی^۱ در طبقه‌بندی مدل‌ها، از نوع مدل‌های منطقی به حساب می‌آید و می‌توان بسیاری از مفاهیم، رویدادها و پدیده‌های فراگیر را در قالب این مدل بررسی و تجزیه و تحلیل کرد. بر این اساس، عوامل ایجادکننده یک مسئله در قالب سه دسته از عوامل (عوامل رفتاری، عوامل ساختاری و عوامل زمینه‌ای) بررسی می‌شوند. چارچوب مفهومی^۲ این پژوهش براساس این مدل ساختار یافته است (Mirzai, 1976: 383-412).

عوامل رفتاری (محتوایی):^۳ عبارت است از همه عوامل و شاخص‌های مربوط به نیروی انسانی که در پیشرفت و تعالی مؤثرند؛

عوامل ساختاری:^۴ عبارت است از همه عوامل غیر انسانی، همچون ساختار، قوانین، مقررات، رویه‌ها و مجموعه‌ای از روابط حاکم بر افراد و گروه‌ها که در پیشرفت و تعالی مؤثرند؛

عوامل زمینه‌ای (محیطی):^۵ عبارت است از همه عواملی که خارج از حیطه اختیارات و کنترل ما بوده و زمینه‌ساز عوامل رفتاری و ساختاری بوده و بر پیشرفت و تعالی تأثیرگذارند.

مرور ادبیات پژوهش

با مراجعه به آثار اندیشمندان مدیریت اسلامی در دوران معاصر، شاهد آثار متنوعی از جهت انطباق مباحث مربوط به پیشرفت و تعالی با بیانات امام هستیم (خنیفر، ۱۳۸۴، ص ۱۰۳):

1. the three dimensional model of co-structure-content-context

2. conceptual models

3. content factors

4. co-structure factors

5. context factors

کتاب‌های توسعه سیاسی از دیدگاه امام علی (ع) و توسعه سیاسی از دیدگاه نهج البلاغه، به بسط و بررسی توسعه سیاسی از دیدگاه امام علی (ع) می‌پردازند (علیخانی، ۱۳۷۹ و ۱۳۸۱). کتاب توسعه فرهنگی از دیدگاه امام علی (ع)، به بررسی تعالی فرهنگی از دیدگاه امام (ع) می‌پردازد (حاجیلو، ۱۳۸۸). استخراج و استنباط نظام اقتصادی مبتنی بر گفتار و سیره اقتصادی امام علی (ع) در کتابی با نام نظام اقتصاد علوی، بررسی و واکاوی اصولی شده است (یوسفی، ۱۳۸۶). سیره اقتصادی امام (ع) در دو مرحله (سیره اقتصادی شخصی و سیره امام (ع) در اداره امور اقتصادی)، مورد پژوهش مقاله‌ای با نام «سیره اقتصادی امام علی (ع)» قرار گرفته است (یوسفی، ۱۳۸۹). پژوهش به تکوین و تشریح اهداف و شاخص‌های توسعه از دیدگاه امام (ع) می‌پردازد. این پژوهش، نامه ۵۳ نهج البلاغه، خطاب به مالک اشتر را به عنوان مبنای استخراج شاخص‌های سیاسی، اقتصادی و اجتماعی امام (ع) در نظر می‌گیرد (آقانظری، ۱۳۸۵)، هرچند نویسنده اثر، همه رهنمودهای امام علی (ع) را در کل پژوهش، مورد توجه قرار داده است. در کتاب سیره اقتصادی امام علی (ع)، سعی نویسنده بر آن است که با گزارش تاریخی و تحلیل فعالیت‌ها و سیره اقتصادی امام علی (ع)، پرتوهای روشنی از سیمای اقتصادی آن امام بزرگ نمایان شود (حسینی، ۱۳۸۲). در کتاب مبانی اقتصادی امام علی (ع)، تلاش شده است تا مبانی فرهنگ اقتصادی امام علی (ع) استخراج و در چارچوب عناوین و موضوعات گوناگون تبیین گردد (کریمیان، ۱۳۸۵). در کتاب امام علی (ع) و اقتصاد اسلامی، به رفتارها و سیاست‌های اقتصادی امام پرداخته شده است. در این مجموعه سعی شده تا الگوی رفتار اقتصادی امام (ع) استخراج شود (دشتی، ۱۳۸۲). کتاب عهدنامه امیر، به اجمال، بر بسط پیشرفت سیاسی، پیشرفت اقتصادی و تعالی فرهنگی در عهدنامه مالک اشتر را توجه کرده است (پورعزت، ۱۳۸۹). در مقاله‌ای ابعاد توسعه اقتصادی، سیاسی و انسانی شناسایی شده و سعی در ارائه مدلی عمومی از توسعه علوی شده است (پورعزت و سعدآبادی، ۱۳۹۱). همچنین در کتاب انسان کامل از دیدگاه نهج البلاغه، مراتب تعالی انسانی از دیدگاه امام تحلیل شده است (حسن‌زاده آملی، ۱۳۶۰).

با تحلیل محتوای خطبه‌ها، نامه‌ها و کلمات قصار به‌جای مانده از امیرالمؤمنین (ع)، می‌توان متوجه اهمیت مبحث پیشرفت و توسعه از دیدگاه آن حضرت شد. بدین ترتیب، هرچند آثار قابل تأملی به‌طور کلی توسعه و پیشرفت را از دیدگاه امام (ع) بررسی کرده‌اند، ولی به نظر می‌رسد تاکنون مدلی جامع برای فهم پیشرفت و توسعه از دیدگاه امام علی (ع) ارائه نشده است. از این رو، در این پژوهش سعی شده تا مضمون اهداف و شاخص‌های توسعه و پیشرفت پایدار در پرتو رهنمودهای امام علی (ع) تحلیل شود.

روش‌شناسی پژوهش

این پژوهش از حیث جهت‌گیری، بنیادی بوده و بر مبنای اهداف، اکتشافی است. ماهیت تحقیق نیز کمی کیفی (آمیخته) است. روش پژوهش حاضر، توصیفی تحلیلی و از نوع تحلیل مضمون است. تحلیل مضمون، یکی از روش‌های پایه‌ای و کارآمد تحلیل کیفی است (براون، ۲۰۰۶^۱، ص ۷۸). در واقع، تحلیل مضمون، روشی برای شناخت، تحلیل و گزارش الگوهای موجود در داده‌های کیفی است (عابدی جعفری و دیگران، ۱۳۹۰، ص ۱۵۴-۱۵۵).

تکنیک جمع‌آوری اطلاعات در مرحله اول^۲ و دوم^۳ پژوهش حاضر، روش مصاحبه عمیق است. مصاحبه‌های اولیه به صورت کاملاً باز و ساختارنیافته انجام گرفت و به مرور با توجه به پاسخ‌های داده‌شده به سؤالات و کدگذاری مصاحبه‌های اولیه و یافتن سرنخ‌های بیشتر برای سؤالات بعدی، شکل سؤالات تا حدی تغییر کرد؛ هرچند، تمام سؤالات مرتبط با موضوع و در چارچوب پی بردن به اهداف اصلی پژوهش بود. در مرحله سوم پژوهش، به منظور جمع‌آوری آرای خبرگان برای پیاده‌سازی در تکنیک دلفی‌فازی، از پرسشنامه هفت‌مقیاسی استفاده شده است. در تعیین روایی پرسشنامه، از روش روایی محتوا (اعتبار محتوا) و به منظور تعیین پایایی آزمون از روش آلفای کرونباخ استفاده شده است. از آنجا که ضرایب آلفای به‌دست‌آمده برای تک‌تک متغیرها و ابعاد محاسبه‌شده بزرگ‌تر از ۰/۷ است (۸/۳۹)، لذا می‌توان نتیجه گرفت که پرسشنامه مورد استفاده، از قابلیت اعتماد لازم برخوردار است.

جامعه آماری این پژوهش، کلیه خبرگان و متخصصان علوم اسلامی، مدیریت دولتی، مدیریت تطبیقی و توسعه، مطالعات سیاسی، مدیریت خط‌مشی‌گذاری، علوم اقتصادی و علوم زیست‌محیطی هستند که در حیطه پژوهش، صاحب‌رأی و صاحب‌نظرند. نمونه آماری پژوهش، مشتمل بر ۱۱۸ نفر از استادان مجرب و صاحب‌نظر در حیطه‌های یادشده از حوزه علمیه قم، حوزه علمیه تهران، دانشگاه تهران، دانشگاه علوم و تحقیقات تهران، دانشگاه شهید بهشتی، دانشگاه تربیت مدرس، دانشگاه علامه طباطبایی و دانشگاه امام حسین(ع) هستند.

روش نمونه‌گیری پژوهش، روش گلوله برفی^۴ است. گلوله برفی روشی سودمند برای مطالعات کیفی و اکتشافی است. در این روش، نفر اول، شخص دوم را به پژوهشگر معرفی می‌کند و نفر بعدی نیز همین‌طور و این روند ادامه می‌یابد (Balter, 2012, 60). برای شروع نمونه‌گیری، براساس رویکرد عقلانیت محدود و خبره‌سنجی موردی عمل شد. بدین منظور

1. Braun

۳. کدبندی و حصول به اجماع به وسیله نرم‌افزار "MAXQDA".

۲. تحلیل مضمون.

4. snowball sampling

و برای انتخاب نفر اول، استانداردهایی از قبیل حداقل مدرک دکتری یا معادل آن، سابقه حداقل پنج سال کار اجرایی در زمینه مورد نظر و ارائه حداقل پنج اثر پژوهشی در زمینه تحقیق گذاشته شد.

در این روش، نمی‌توان از قبل مشخص کرد که چه تعداد از افراد باید در مطالعه انتخاب شوند تا پدیده مورد علاقه به طور کامل شناسایی شود. در واقع، در حالت ایده‌آل، جمع‌آوری اطلاعات تا زمانی ادامه می‌یابد که به نقطه اشباع^۱ برسیم؛ جایی که داده‌های جدید با داده‌های پیش‌تر جمع‌آوری شده، تفاوتی ندارند. به سخن دیگر، وقتی به نقطه بازده نزولی از تلاش‌هایمان برای جمع‌آوری داده‌ها رسیدیم، می‌توانیم مطمئن شویم که مطالعه کامل انجام داده‌ایم. در این پژوهش، ۱۱۸ مصاحبه برای رسیدن به نقطه اشباع صورت گرفته است. البته اطلاعات به دست آمده پس از مصاحبه ۱۰۵ تکراری به نظر می‌رسید، ولی به دلیل اطمینان از رسیدن به نقطه اشباع، مصاحبه‌ها تا ۱۱۸ مصاحبه ادامه یافت.

در گام نخست، طی فراگرد گردآوری و تحلیل داده‌های پژوهش، با بهره‌گیری از مصاحبه‌هایی نیمه‌ساختاریافته با خبرگان منتخب، داده‌های اولیه پژوهش که معطوف به شناسایی شاخص‌ها و اهداف توسعه و تعالی در عرصه‌های توسعه و تعالی انسانی، محیط زیست، توسعه و پیشرفت سیاسی و توسعه و تعالی اقتصادی در مکتب علوی بودند، گردآوری شدند. در گام دوم، متن پیاده‌شده مصاحبه‌ها چندین بار مطالعه و بازبینی شد و ۳۲۷ کد اولیه شناسایی و استخراج گردید. سپس کدهای اولیه با استفاده از نرم‌افزار "MAXQDA" چندین بار تحلیل و بازبینی شدند و ۱۰۲ مؤلفه مورد اجماع قرار گرفتند؛ سپس برای آزمون نتایج از تکنیک دلفی‌فازی استفاده شد و در نهایت ۲۳ مضمون پایه پیشرفت اقتصادی، ۳۸ مضمون پایه پیشرفت اداری و سیاسی، ۲۴ مضمون پایه پیشرفت و تعالی انسانی و چهارده مضمون پایه تعالی محیط زیست، از مجموعه داده‌ها شناسایی شدند. روش دلفی فازی^۲ به عنوان یک ابزار کارا برای تعیین موضوعات مهم و اولویت‌بندی توصیفی این عوامل در تصمیم‌های مدیریتی شناخته شده است. این روش، حاصل مطالعاتی است که شرکت راند^۳ در دهه ۱۹۵۰م، با هدف خلق روشی برای کسب اجماع بین متخصصان گروه انجام داده است (Okoli & Pawlowski, 2004: 15-21). روش سنتی دلفی، همیشه از همگرایی پایین نظریات متخصصان، هزینه اجرایی بالا و احتمال حذف نظریات برخی خبرگان، با انتقاد مواجه بوده است. موری^۴ و همکاران، برای بهبود روش دلفی سنتی،

1. saturation

2. Fuzzy Delphi

3. Rand

4. Mouri

مفهوم یکپارچه‌سازی روش دلفی سنتی با تئوری فازی را در سال ۱۹۸۵م، ارائه دادند (Hsu & Yang, 2000: 68). ایشیکاوا^۱ و همکاران، کاربرد تئوری فازی را در روش دلفی بیشتر معرفی کردند و الگوریتم یکپارچه‌سازی فازی را توسعه دادند (Kue & Chen, 2008: 1934). پس از آنها سو^۲ و یانگ،^۳ عدد فازی مثلثی را برای دربر گرفتن نظریات متخصصان و ایجاد روش دلفی فازی به کار بردند (Hsu & Yang, 2000: 69).

در این پژوهش، ما از روش دلفی فازی پیشنهادشده به وسیله ایشیکاوا (۱۹۹۳) که از رایج‌ترین دلفی فازی‌های استفاده‌شده در سطح بین‌المللی است، بهره برده‌ایم. از آنجا که خصوصیات متفاوت افراد بر تعبیرهای ذهنی آنها نسبت به متغیرهای کیفی اثرگذار است، لذا با تعریف دامنه متغیرهای کیفی، خبرگان با ذهنیت یکسان به سؤال‌ها پاسخ داده‌اند. این متغیرها با توجه به جدول شماره ۱ به شکل اعداد فازی مثلثی تعریف شده‌اند. جدول شماره ۱ بیانگر متغیرهای کلامی و عدد فازی مثلثی نظیر آن است.

جدول ۱: اعداد فازی مثلثی متغیرهای کلامی

متغیر کلامی	عدد فازی مثلثی متناظر
کاملاً مناسب	(۹،۱۰،۱۰)
مناسب	(۷،۹،۱۰)
تا حدودی مناسب	(۵،۷،۹)
بی‌تأثیر	(۳،۵،۷)
تا حدودی نامناسب	(۱،۳،۵)
نامناسب	(۰،۱،۳)
کاملاً نامناسب	(۰،۰،۰)

۱. خلق عدد فازی مثلثی T_{ij} برای هر خبره؛ در هر معیار، T_{ij} انعکاس دهنده خبره موردنظر به شرح ذیل است:

$$T_{ij} = (L_{ij}, M_{ij}, U_{ij})$$

$$L_{ij} = \text{Min} \{L_{ij}\} \quad \forall j$$

$$U_{ij} = \text{Max} \{U_{ij}\} \quad \forall j$$

$$M_{ij} = \sqrt[n]{\prod_{i=1}^n M_{ij}}$$

که در آن:

1. Ishikawa

2. Hsu

3. Yang

میانگین هندسی M_{ij} در عدد فازی مثلثی، برای اشاره به اجماع گروه متخصصان در مورد هر معیار به کار رفته است. مقادیر حداکثر و حداقل نظرهای کارشناسی به عنوان دو نقطه پایانی اعداد فازی مثلثی استفاده می شود (Chang, 1998, p.83). مقادیر حداکثر و حداقل نظریات خبرگان، نماینده مناسبی برای کل دامنه تغییرات نیستند (Mikhailov, 2003, p.367) و دقت محاسبات را کاهش می دهند. برای رفع این نقیصه در تجمیع نظر خبرگان، از میانگین هندسی مقادیر ابتدایی و انتهایی استفاده گردید (Davis, 1994, p.52).

۲. فازی زدایی کردن؛^۱ از فرمول نقطه ثقل مرکزی ساده^۲ برای فازی زدایی کردن استفاده شده است؛

۳. یک مقدار آستانه α را به منظور غربال نمودن عوامل نامناسب انتخاب کنید؛

الف) عامل تأثیرگذار پذیرفته می شود اگر: $S_{ij} \geq \alpha$ ؛

ب) عامل تأثیرگذار پذیرفته نمی شود اگر: $S_{ij} < \alpha$.

اساساً، مقدار آستانه با استنباط ذهنی تصمیم گیرنده معین می شود و مستقیماً بر روی تعداد عواملی که غربال می شوند، تأثیر خواهد گذاشت. هیچ راه ساده یا قانون کلی برای تعیین مقدار این آستانه وجود ندارد. چن و وانگ،^۴ برای پژوهش هایی با بیش از صد مؤلفه، عدد هفت را به عنوان حد آستانه در نظر می گیرند. در این پژوهش نیز با توجه به تعداد مؤلفه، عدد هفت به عنوان حد آستانه در نظر گرفته شد.

با تحلیل محتوای خطبه ها، نامه ها و کلمات قصار امیرالمؤمنین علی (ع)، می توان متوجه اهمیت مبحث پیشرفت و تعالی از دیدگاه امام (ع) شد. در ادامه، در بخش اول، مهم ترین ابعاد پیشرفت اقتصادی از دیدگاه امام معرفی شده اند. در بخش دوم، مؤلفه های پیشرفت پیشرفت سیاسی اداری از دیدگاه امام (ع) رصد شده اند. در بخش سوم، شاخص های تعالی اجتماعی انسانی در پرتو سخنان امام (ع) بررسی شده و در بخش چهارم، مؤلفه های زیست محیطی مؤثر بر پیشرفت و تعالی از دیدگاه امام معرفی شده اند.

۱. ابعاد پیشرفت اقتصادی پایدار در پرتو سخنان امام علی (ع)

مهم ترین ابعاد پیشرفت اقتصادی از دیدگاه امام علی (ع) را می توان چنین فهرست کرد:

الف) هر چند دنیا محل گذر است و نسبت به سرای آخرت، بی ارزش شمرده می شود، ولی باید کمترین حد رفاه مردم در آن تأمین شود. در نهج البلاغه دو نوع تعبیر از دنیا به چشم

1. defuzzification

2. simple center of gravity

3. threshold value

4. Chen & Wang

می خورد: یک) تعبیرهایی که بر بی‌ارزشی و بی‌اعتباری مال دنیا تأکید دارند، نظیر اینکه: ای دنیا از من دور شو، آیا برای من خودنمایی می‌کنی، تو را سه طلاقه کرده‌ام تا دیگر در آن بازگشتی نباشد (سیدرضی، ۱۳۷۷، حکمت ۷۴، ص ۸۲۹)؛ دو) در تعبیر دیگری که دنیا مدح و ستایش شده، در عین حال توجه به آخرت نیز مورد عنایت بوده است. به عبارت دیگر دنیا مزرعه آخرت تلقی شده است (همان، حکمت ۱۲۶، ص ۸۵۹). در این طرز تلقی، دنیا محل رشد و کسب بلوغ است. امام هرگز با دنیا و مواهب آن مخالف نیست و در نامه ۲۷، خطاب به محمد بن ابوبکر، هنگام سپردن ولایت مصر به وی می‌فرماید:

پرهیزگاران، هم در این دنیای زودگذر سود بردند و هم در آخرت؛ آنها با مردم دنیا در کارهای دنیوی شراکت جستند، ولی مردم دنیا با ایشان در کارهای اخروی شراکت نکردند (همان، ص ۶۴۳).

گویا در این نامه، وضعیت مطلوب جامعه اسلامی وصف شده است؛ جامعه‌ای مرفه که افراد آن باید از لذت‌های حلال دنیا بهره‌مند باشند تا حدی که آنها را کفایت کند (بختیاری، ۱۳۸۰، ص ۹۱-۱۱۵). ضمن اینکه در این باره در آیه ۳۲ سوره اعراف، چنین آمده است: «چه کسی زینتی را که خدا برای بندگانش پدید آورده و خوردنی‌های پاکیزه را حرام کرده است؟». ب) فقر مانعی بزرگ در راه رسیدن به پیشرفت و تعالی است. کنترل میزان فقر و تلاش برای ریشه‌کن کردن آن، از ملزومات رسیدن به پیشرفت و تعالی است (دوور، ۲۰۱۱، ص ۷۷۹-۷۸۳). اگر در جامعه فقیر و نیازمند وجود دارد، به دلیل آن است که از مواهب الهی به شکل مطلوب استفاده نشده است و یا ثروتمندان شکم‌باره از متاع دنیا بیش از نیاز بهره برده‌اند. شایسته نیست در جامعه اسلامی کسی دچار فقر و فلاکت گردد. در واقع وجود فقر در جامعه، ننگ حکومت و ننگ کسانی است که به نحوی از وضع موجود حمایت می‌کنند و یا با آن کنار می‌آیند (پورعزت، ۱۳۸۹، ص ۱۶۵-۱۷۴). امام به فرزند خود محمد بن حنفیه سفارش می‌فرماید:

ای فرزند من، از فقر بر تو هراسناکم؛ از فقر به خدا پناه ببر که همانا فقر دین انسان را ناقص و عقل را سرگردان می‌کند و برانگیزاننده خشم خدا و خشم بندگان خداست. از امام نقل شده که «هر کس به فقر مبتلا گردد به چهار خصلت گرفتار شود: ضعف یقین، نقصان عقل، سستی دین و کم‌حیایی» (شعیری، ۱۳۶۳، ص ۱۶۳).

ج) کار و تلاش، سرمایه توسعه است. یکی از اساسی‌ترین عوامل پیشرفت، عامل انسانی است که در سطوح گوناگون به تولید کالاها و خدمات مورد نیاز جامعه کمک می‌نماید

(لاتستجسن و شانن بوم، ۲۰۰۳، ص ۲۲۳-۲۵۴). حضرت علی(ع) به کار و فعالیت انسانی توجه زیادی مبذول داشته و همواره در طول حیاتشان به انجام فعالیت‌های تولیدی اشتغال داشتند. امام(ع) در حالی که خلیفه مسلمانان بود و بیت‌المال را در اختیار داشت، همواره کار می‌کرد و نه تنها با دستمزد به دست آمده از کار خود گذران زندگی می‌کرد، بلکه به گرسنگان نیز غذا می‌داد. در مکتب علوی کار برای به دست آوردن روزی حلال، مقدس انگاشته شده است. (د) حکومت اسلامی موظف به تأمین زندگی افراد جامعه در جهت رسیدن به پیشرفت و تعالی است. وظیفه حکومت، کاهش مشقت‌های مردم و بهره‌مند کردن آنها از وضع اقتصادی بهتر و رفاه نسبی است. اهمیت توجه جدی به فقرا و فرودستان، حق مردم بر رهبر اسلامی است (سیدرضی، ۱۳۸۶، خطبه ۳۴، ص ۵۷). اگر فرد یا گروهی از مردم از تصمیم‌ها یا خطی‌مشی‌های دولت دچار خسران و زحمت گردند، وظیفه حکومت جبران خسارت است. حکومت باید برای خروج از بحران و پشت سر گذاردن دوره‌های رکود و تورم و اصلاح امور اقتصادی، برنامه‌ریزی و تدبیر کند. وظیفه حکومت اسلامی، عمران و آبادی سرزمین‌های اسلامی است. با این حال، اگر فردی به دلایلی، موفق به غلبه بر مشکلات خود نشود و دچار فقر گردد، از وظایف دولت اسلامی است که نیازهای اساسی او را تأمین کند. خداوند از حاکمان به خاطر کوچک‌ترین سهل‌انگاری درباره اقشار فقیر، بازخواست خواهد کرد (پورعزت، ۱۳۸۹، ص ۱۶۵-۱۷۴).

(ه) وظیفه حکومت اسلامی است که نیازمندی‌های بازنشستگان را برآورد. شیخ حر عاملی، روایتی از امام علی(ع) نقل می‌کند حاکی از اینکه امام به پیرمردی درمانده که گدایی می‌کرد برخورد و پرسید: این چه وضعی است؟ پاسخ داده شد: شخصی است نصرانی. امام فرمود: تا وقتی جوان بود از او کار کشیدید، اینک که پیر و درمانده شده، طردش کرده‌اید؛ مخارج او را از بیت‌المال پردازید (حر عاملی، ۱۴۰۹، ص ۴۲۵). در واقع، ارج نهادن به تلاش‌های گذشتگان، حرمت حاضران و امید آیندگان را در پی خواهد داشت و امید آیندگان، زمینه‌ساز پیشرفت و تعالی است (لاتستجسن و شانن بوم، ۲۰۰۳، ص ۲۵۶-۲۶۷).

(و) توسعه زیرساخت‌ها بر عهده حکومت است. در روایتی از قول امام علی(ع) به یکی از کارگزاران حکومتی آمده است: گروهی از حوزه مأموریت تو نزد من آمدند و چنین اظهار کردند که اگر نهر متروک و غیر قابل استفاده آنها لایروبی و حفاری شود، شهرهای آنها آباد و بر ادای خراج توانمند می‌شوند و در نتیجه درآمد مسلمانان افزوده می‌شود و از من درخواست

کردند که برای تو نامه‌ای بنگارم، که در انجام چنین کاری آنها را جمع کنی و نیروی آنها را در حفر و عمران نهر و تأمین هزینه آن به‌کارگیری. من انجام خواست آنها را به شما ارجاع می‌دهم و اگر دست به عمران نهر شوی و وضعیت مالی آنها تقویت شود، از نظر من بهتر است تا اینکه در ضعف درآمد مالی باقی بمانند (المحمودی، ۱۹۶۸، ص ۳۹۵). امور زیرساختی نیازمند سرمایه‌گذاری‌های سنگین مالی است که معمولاً از عهده بخش خصوصی برنمی‌آید. ساخت ملزومات زیربنایی کشور در جهت رسیدن به پیشرفت و تعالی، از جمله وظایف حکومت اسلامی است. زیرساخت‌ها باید در جهت تأمین امنیت، رفاه مسلمانان و آبادانی کشور توسعه یابند (سیدرضی، ۱۳۸۶، نامه ۵۳، ص ۴۵۳).

ز) استفاده صحیح و معقول از بیت‌المال لازمه پیشرفت و تعالی است. سرمایه بیت‌المال باید صرف اقداماتی شود که منافعش، تمام مردم، یا دست‌کم طیف وسیعی از مردم را دربر گیرد (همان، ص ۴۴۶). بیت‌المال به عنوان اندوخته مملکت، باید در راه عمران و آبادانی کشور، صرف شود.

ح) اهتمام به آبادانی زمین از طریق دریافت عادلانه مالیات میسر است. امام علی(ع) یکی از مهم‌ترین وظایف حاکم مسلمانان را آبادانی و پیشرفت همه‌جانبه می‌داند (آمدی، ۱۳۸۱، ص ۵۳۷). ایشان خطاب به مالک چنین می‌فرماید:

باید تلاش تو در آبادانی زمین بیشتر از گردآوری خراج باشد که خراج جز به آبادانی فراهم نمی‌گردد و آن کس که بخواهد خراج را بدون آبادانی مزارع به دست آورد، شهرها را خراب و بندگان خدا را نابود می‌کند و حکومتش جز اندک مدتی دوام نیاورد (سیدرضی، ۱۳۸۶، نامه ۵۳، ص ۴۵۳).

مالیات به عنوان یکی از اصلی‌ترین درآمدهای دولت (کامینال، ۱۹۹۷^۱، ص ۳۵۱-۳۵۳)، نقش مؤثری در تأمین مالی طرح‌های توسعه دارد، اما نباید مقدار یا شیوه جمع‌آوری آن، موجب ملال در بین توده مردم شود (آیدت و یسنسن، ۲۰۰۹^۲، ص ۱۶۰-۱۶۵). در همین راستا امام علی(ع) خطاب به مالک چنین می‌فرماید:

اگر مردم شکایت کردند از سنگینی مالیات، یا آفت‌زدگی، یا خشک شدن آب چشمه‌ها، یا کمی باران، یا خراب شدن زمین در سیلاب‌ها یا خشکسالی، در گرفتن مالیات به میزانی تخفیف ده تا امورشان سامان گیرد و هرگز تخفیف دادن در خراج تو را نگران نسازد؛ زیرا آن اندوخته‌ای است که در آبادانی شهرهای تو و آراستن ولایت‌های تو نقش دارد و رعیت تو را می‌ستاید و تو از گسترش عدالت

میان مردم خشنود خواهی شد و به افزایش قوت آنان تکیه خواهی کرد. آنگاه اگر در آینده، کاری پیش آید و به عهده آنها بگذاری، با شادمانی خواهند پذیرفت؛ زیرا عمران و آبادانی قدرت تحمل مردم را زیاد می‌کند (سیدرضی، ۱۳۸۶، نامه ۵۳، ص ۴۵۳ و ۴۵۴).

ط) امام علی (ع) از اشرافیت و زندگی تجملی بیزار است و در جامعه اسلامی که افرادی فقیر دارد، ساده‌زیستی را از جمله وظایف حاکمان اسلامی می‌داند (همان، نامه ۳، ص ۳۷۳؛ نامه ۴۵، ص ۴۳۲؛ نامه ۷۱، ص ۴۸۲). این امر موجب می‌گردد حاکمان از نحوه زندگی فقیرترین افراد جامعه آگاهی یابند و در پی برطرف کردن آن برآیند. از سوی دیگر، این امر سبب اعتماد عمومی پیروان به رهبر می‌شود.

ی) پرداخت حقوق کافی به کارگزاران از وظایف رهبر اسلامی است (همان، نامه ۵۳؛ نامه ۲۶). این کار ضمن آنکه فساد اداری را به کمترین حد می‌رساند، زمینه‌ساز ترقی و پیشرفت فردی کارکنان شده و انگیزه کار در آنها را افزایش خواهد داد. جدول شماره ۲، مؤلفه‌های پیشرفت اقتصادی علوی را در قالب مدل سه شاخگی، به سه شاخه رفتاری، ساختاری و زمینه‌ای دسته‌بندی کرده است.

جدول ۲: تطبیق مؤلفه‌های پیشرفت اقتصادی استخراج شده از دیدگاه امام علی (ع) با مدل سه شاخگی همراه با استناد به منابع

نوع عامل	شاخص	استناد به منابع	حد پایین عدد فازی U_{ij}	حد وسط عدد فازی M_{ij}	حد بالای عدد فازی L_{ij}	عدد فازی زدایی شده S_{ij}
رفتاری	نگاه به کار به مثابه یکی از مصادیق عمل صالح	امین عاملی، ۱۴۰۶، ص ۴۳۴	۷۱۱.۷	۲۶۴.۹	۸۸۹.۹	۱۱۰.۹
	مقدس انگاشتن روزی حلال	امین عاملی، ۱۴۰۶، ص ۴۳۵	۳۳۹.۷	۸۵۴.۸	۵۲۵.۹	۷۱۴.۸
	بیزاری از اشرافیت و زندگی تجملی	نامه ۴۵، ص ۴۳۲ و نامه ۷۱، ص ۴۸۲	۷۸۵.۶	۶۷۹.۸	۷۸۰.۹	۵۴۷.۸
	داشتن نیت قرب الهی در کار	سیدرضی، ۱۳۸۶، نامه ۵۳، ص ۴۴۴	۴۳۷.۷	۹۰۴.۸	۵۲۵.۹	۷۶۳.۸
ساختاری	تأمین افراد جامعه در سنین بازنشستگی	حر عاملی، ۱۴۰۹، ص ۴۲۵	۱۲۲.۷	۸۰۶.۸	۷۲۶.۹	۶۷۸.۸
	تسهیل تجارت بر موازین عدل و جلب تجار و بازرگانان به شهرهای مسلمانان	سیدرضی، ۱۳۸۶، نامه ۵۳، ص ۴۵۵	۴۲۳.۸	۷۲۶.۹	۹۹۹.۹	۵۵۴.۹

نوع عامل	شاخص	استناد به منابع	حد پایین عدد فازی U_{ij}	حد وسط عدد فازی M_{ij}	حد بالای عدد فازی L_{ij}	عدد فازی زدایی شده S_{ij}	
عوامل زمین‌شناسی	تأمین افراد ناتوان جامعه	سیدرضی، ۱۳۸۶، خطبه ۳۴، ص ۵۷	۷۷۹.۷	۲۴۴.۹	۸۳۴.۹	۰.۹۹.۹	
	احترام به حق مالکیت خصوصی	سیدرضی، ۱۳۸۶، نامه ۲۵، ص ۳۹۳	۰.۸۹.۶	۸۹۳.۷	۰.۰۳.۹	۷۷۷.۷	
	جلوگیری از احتکار و افزایش قیمت‌ها و مجازات محتکران	سیدرضی، ۱۳۸۶، نامه ۵۳، ص ۴۵۵	۱۲۲.۷	۸۰۶.۸	۷۲۶.۹	۶۷۸.۸	
	بهره‌برداری از منابع خدادادی در جهت حصول به منافع عامه	سیدرضی، ۱۳۸۶، نامه ۵۳، ص ۴۵۳	۵۷۶.۷	۱۴۲.۹	۸۳۴.۹	۹۹۷.۸	
	مقابله با رکود و بحران‌های اقتصادی و رفع بی‌ثباتی‌های اقتصادی و مالی	سیدرضی، ۱۳۸۶، نامه ۵۳، ص ۴۵۵	۲۷۲.۷	۸۱۵.۸	۴۵۲.۹	۶۶۴.۸	
	پرداخت حقوق کافی به کارگزاران	سیدرضی، ۱۳۸۶، نامه ۵۳؛ نامه ۲۶	۷۱۰.۷	۱۰۳.۹	۷۲۶.۹	۹۷۵.۸	
	ساخت و توسعه ملزومات زیر بنایی کشور	المحمودی، ۱۹۶۸، ص ۳۹۵	۰.۵۰.۷	۶۵۱.۸	۳۹۹.۹	۵۰۹.۸	
	دریافت مالیات عادلانه برای عمران و آبادانی	سیدرضی، ۱۳۸۶، نامه ۵۳، ص ۴۵۳	۸۴۹.۷	۳۸۸.۹	۹۴۴.۹	۲۲۴.۹	
	استفاده صحیح و معقول از بیت‌المال	سیدرضی، ۱۳۸۶، نامه ۴۳، ص ۴۳۰	۳۸۶.۸	۶۵۱.۹	۹۴۴.۹	۴۸۹.۹	
	توجه به آبادانی زمین‌ها و شهرها	آمدی، ۱۳۸۱، ص ۵۳۷	۶۴۹.۸	۸۳۴.۹	۹۹۹.۹	۶۶۴.۹	
	جلوگیری از سوءاستفاده‌های مالی ناشی از رانت‌خواری و مجازات رانت‌خواران	سیدرضی، ۱۳۸۶، نامه ۵۳، ص ۴۵۵	۹۱۸.۷	۳۶۸.۹	۸۸۹.۹	۲۱۳.۹	
	عوامل فرهنگی	درک منطق نگاه اسلامی به دنیا و مسائل دنیوی	سیدرضی، ۱۳۷۷، حکمت ۷۴، ص ۸۲۹؛ سیدرضی، ۱۳۷۷، حکمت ۱۲۶، ص ۸۵۹	۸۱۴.۷	۳۱۶.۹	۸۸۹.۹	۱۶۱.۹
		بازنمایی کار و تلاش به مثابه یک اقدام ارزشی و مذهبی	امین عاملی، ۱۴۰۶، ص ۴۳۴	۹۵۲.۷	۲۷۶.۹	۷۸۰.۹	۱۳۹.۹
		ساده‌زیستی	سیدرضی، ۱۳۸۶، نامه ۳، ص ۳۷۳	۲۳۹.۸	۵۲۵.۹	۸۸۹.۹	۳۷۱.۹
نکوهش فقر		شعیری، ۱۳۶۳، ص ۱۶۳	۶۴۹.۸	۸۳۴.۹	۹۹۹.۹	۶۶۴.۹	
اصل آزادی انتخاب		سیدرضی، ۱۳۸۶، حکمت ۷، ص ۵۰۲	۴۳۲.۵	۴۰۳.۷	۹۹۲.۸	۳۴۰.۷	
رویکرد خردمندانه به مسئله قضا و قدر		سیدرضی، ۱۳۸۶، حکمت ۷، ص ۵۰۲	۸۸۵.۵	۸۴۱.۷	۲۶۴.۹	۷۵۲.۷	

۲. پیشرفت اداری سیاسی در پرتو رهنمودهای امام علی(ع)

مهم‌ترین ابعاد پیشرفت اداری سیاسی از دیدگاه امام(ع) را می‌توان چنین فهرست کرد:

الف) به نظر می‌رسد تعالی انسانی، مهم‌ترین شاخص پیشرفت سیاسی از دیدگاه امام علی(ع) است (ر.ک: آمدی، ۱۳۸۱، ص ۳۲۲). در سخنان امام(ع) بین مردم از نژادهای متفاوت، با رنگ، زبان و گویش‌های مختلف، فرقی گذاشته نشده است و همه از سهم مساوی در پیشرفت و فواید حاصل از آن برخوردارند (المحمودی، ۱۹۶۸، ص ۳۹۰-۳۹۸). در بحث از پیشرفت و تعالی، حکومت باید برای تمام ملت ادای وظیفه کند. امام، در خطبه ۳۴ به رفتار مسئولان و وظایف پیروان اشاره می‌فرماید. آن حضرت همه را به جامعه‌سازی دعوت نموده و لزوم همکاری در ساخت جامعه را بر همگان گوشزد می‌کند (سیدرضی، ۱۳۸۶، خطبه ۳۴، ص ۵۷).

ب) رضایت آحاد مردم، معیاری برای ارزیابی پیشرفت سیاسی است. یکی از مهم‌ترین شاخص‌های ارزیابی حکومت‌ها و متصدیان آنان، همانا رضایت آحاد مردم است (همان، نامه ۵۳، ص ۴۴۶). دولت باید بتواند به عامه مردم، هویت سیاسی دهد و آنها را به حضور فعال در جامعه ترغیب کند. گامی در جهت پیشرفت برداشته نخواهد شد، مگر اینکه مردم با اختیار در فرایند پیشرفت مشارکت کنند.

ج) امام علی(ع) عدالت را شرط ضروری استواری روابط مردم و حاکمیت و آهنگ پیشرفت جامعه می‌داند (سیدرضی، ۱۳۷۷، ص ۶۱۵). پیشرفت و تعالی بسته به گسترش عدالت در همه امور است.

د) مسئولیت‌شناسی متقابل کارگزاران و مردم در همه امور ضرورت دارد. هیچ حقی یک‌طرفه نیست و هر جا که سودی حاصل شود، مسئولیتی نیز به دنبال دارد. بزرگ‌ترین حق، حق والی بر مردم و حق مردم بر والی است. هرگز مردم اصلاح نشوند، مگر اینکه والیان اصلاح شوند، و والیان اصلاح نشوند، مگر اینکه پیروان پایداری و ایستادگی کنند (همان، خطبه ۲۱۵، ص ۳۴۰). رهبر و پیرو باید در همه امور با هم تشریک مساعی داشته باشند و این امر باید با رضایت باطنی پیروان (کلمن، ۱۹۵۸^۲، ص ۵۱-۶۰) همراه باشد تا به پیشرفت و تعالی منجر شود.

ه) مشاوره با متخصصان و دانشمندان در امور، روند پیشرفت را تسریع و تصحیح می‌کند. علی(ع) در خطاب به مالک اشتر چنین می‌فرماید: «مالک، با دانشمندان بسیار به

۱. میزان رأی ملت است. امام خمینی(ره). سخنرانی ۱۳۵۸/۰۳/۲۵ در جمع اقشار مردم.

بررسی پرداز و با فرزندان بسیار به گفتگوی علمی بنشین» (سیدرضی، ۱۳۸۶، نامه ۵۳، ص ۴۴۹). پیشرفت فراگردی راهبردی، چندوجهی و پیچیده است و برای فائق آمدن بر این پیچیدگی‌ها، جلب همکاری متخصصان و خبرگان زمین‌های گوناگون، ضروری است (خورخسن، ۲۰۰۴، ص ۳۷-۶۰).

و) برای پیشرفت و تعالی، همکاری همه اقشار جامعه ضروری است. دسته‌های مردم، گوناگون‌اند و کار بعضی جز در وابستگی به دیگران به سامان نمی‌رسد (سیدرضی، نامه ۵۳). هیچ دسته‌ای از دسته دیگر بی‌نیاز نیست و چشم‌پوشی از هر قشر، ممکن است ضربه‌ای مهلک بر روند پیشرفت حادث نماید.

ز) اصل نظارت و پاسخگویی در مسیر پیشرفت اجتناب‌ناپذیر است. در مجموعه نظام سیاسی باید کیفیت کار کارکنان سنجیده‌شده و به هر شخصی به میزان لیاقت، شایستگی و کارایی‌اش، ارزش و اهمیت داده شود و اگر کوچک‌ترین تخلفی در هر سطح صورت پذیرد، عاملان آن باید تنبیه و مجازات شوند. بنابراین، حرمت سیاسی اجتماعی افراد برابر بوده، ولی موقعیت برتر هر فرد، برحسب میزان شایستگی‌اش تعیین می‌شود. بدین ترتیب، افراد شایسته به کار و تلاش هرچه بیشتر دلگرم شده و ضریب دقت دیگر اجزای سیستم افزایش می‌یابد و به تدریج مدیریت‌های ضعیف کنار رفته و مدیریت‌های قوی و باکفایت جایگزین خواهند شد. در نامه ۵۳ نهج‌البلاغه چنین تصریح شده است که: «مبادا نیکوکار و بدکار در دیده‌ات برابر آید که آن، رغبت نیکوکار را در نیکی کم کند و بدکردار را به بدی وادار نماید» (همان، ص ۴۴۸). امام(ع) همواره بر ضرورت نظارت بر کار کارگزاران تأکید کرده، می‌فرماید: «نظارت بر کار کارگزاران را در دستور کار خویش و از مهم‌ترین امور قرار دهید» (همان، ص ۴۵۲ و ۴۵۳). امام علی(ع) مسئولیت و منصب دولتی را امانتی از جانب خدا دانسته، می‌فرماید: «مسئولیت یک حرفه نیست، بلکه امانتی است از جانب خدا» (همان، نامه ۵، ص ۳۷۵) و در امتداد همین طرز تلقی است که پاسخگویی مسئولان در مقابل پروردگار متعال مورد تأکید قرار می‌گیرد. این پاسخگویی باید به همه ارکان جامعه تسری یابد، به طوری که همه افراد جامعه خود را در مقابل خداوند مسئول دانسته و در محضر او و برای رضای او فعالیت کنند. چنین تعهدی به مسئولیت، پیشرفت و تعالی را محقق خواهد کرد.

ح) پیشرفت و تعالی، بسته به رعایت اصل اعتدال است. حضرت علی(ع) در همه امور، مردم را به اعتدال دعوت می‌فرماید و کندروی و تندروی را ناپسند می‌شمارند (همان، خطبه

۱۵، ص ۳۱). تجربه کشورهای در حال توسعه نیز بیانگر آن است که شتابزدگی یا کندروی، همواره باعث انحطاط مسیر پیشرفت و تعالی می‌شود (راموس، ۱۹۷۴، ص ۲۳-۲۸).

ط) حاکمیت اخلاق بر رفتار حکومت و تعهد به وعده‌های پس از رسیدن به قدرت، مردم را امیدوار ساخته، اعتماد آنها را افزایش می‌دهد. قرآن کریم می‌فرماید: «دشمنی بزرگی است در نزد خدا، که چیزی را که می‌گویید، به عمل درنیاورید» (صف، ۳). و علی (ع) می‌فرماید: «مبادا آنکه به مردم وعده‌ای دهی و برخلاف آن عمل کنی» (سیدرضی، ۱۳۸۶، نامه ۵۳، ص ۴۶۱). تغییر نیافتن راه راستینی که انتخاب می‌گردد و پایبندی به اصول فرهنگی، مذهبی، اجتماعی، از وظایف کارگزاران برای اداره کشور در جهت حصول به پیشرفت و تعالی است. وفاداری حاکم موجب دلگرمی پیروان به حقانیت و درستی رهبران و در نتیجه همکاری عملی آنان در راه پیشرفت است.

ی) سوءتدبیر، مانع تحقق اهداف حکومت اسلامی و پیشرفت و تعالی است. حکومت، مدیریت است (آمدی، ۱۳۸۱، ص ۸). نهج البلاغه کتاب تدبیر و خردورزی است. سوءتدبیر به آشفتگی امور می‌انجامد؛ چنان که امام علی (ع) در فرازی از سخن خود برای حکمرانی بنی‌امیه پیش‌بینی کرده‌اند که: «سوءمدیریت آنها کار را به جایی خواهد رساند که همه مردم بگریند، عده‌ای بر دینشان و عده‌ای بر دنیایشان» (همان، خطبه ۹۷، ص ۱۳۴). برای رسیدن به پیشرفت، مدیریت منابع و روش‌ها، گامی اساسی است (تی‌سای و چو، ۲۰۰۹، ص ۱۴۴-۱۴۵۸)؛ گامی که طی آن تلاش می‌شود تا همه منابع موجود به بهترین سطح بهره‌وری برسند.

ک) همه باید در برابر قانون برابر باشند. در مکتب علوی، همه حقوق برابر دارند و در برابر قانون، حزب، گروه، طبقه، لباس و ثروت نمی‌تواند موجب تبعیض و برتری فردی بر فرد دیگر شود (سیدرضی، ۱۳۸۶، نامه ۵۳، ص ۴۶۱). در جامعه‌ای که قانون فقط درباره ضعیفان و بی‌پناهان اجرا شود و ثروتمندان، متنفذان و نجبگان از آن مستثنا باشند، پیشرفت و تعالی تحقق‌یافتنی نیست. «ای مردم، من یکی از شمایم، با هر یک از شما در حق و وظیفه برابرم، همانا در عدل گشایشی است و آن کسی که عدل بر او سخت باشد ستم را سخت‌تر یابد» (همان، ۱۳۷۷، خطبه ۱۵، ص ۶۱).

ل) نیرنگ‌بازی و سیاست‌زدگی مانع پیشرفت و تعالی است. هرچند دیرزمانی است نیرنگ و فریب چنان با سیاست و حکمرانی به هم آمیخته‌اند که تصور جدایی آنها و حتی

موفقیت سیاست بدون نیرنگ، دشوار به نظر می‌رسد. امام علی(ع) در حکومت خود، تحت هیچ شرایطی حاضر نشد از شیوه‌های غیر اخلاقی و غیر انسانی بهره‌گیرد. امام(ع)، اهتمام به مکر و حيله را از سوی حاکم، حتی اگر موجب دوام حکومت شود، از حماقت و بی‌عقلی او دانسته و بر آن است که حاکمی که مکر و حيله یا تکبر کند، از بی‌عقلی و حماقت خود در حکومتش پرده برمی‌دارد (قزوینی، ۱۳۷۱، ص ۵۱).

م) شایسته‌سالاری در انتصاب‌های حکومتی برای رسیدن به پیشرفت و تعالی ضروری است. در واقع، شایسته‌سالاری مقدمه پیشرفت سیاسی است. در فضای سیاسی منحرف، شایستگان که توانایی انجام امور را دارند، از کرسی‌های حکومتی به دور می‌مانند و جای آنها را افراد نالایق پُر خواهند کرد (پورعزت، ۱۳۸۹، ص ۱۸۵-۱۹۲). ضمن آنکه حاکمیت بی‌خردان، مترادف با بیکار کردن پارسایان است و این چنین سیرتی به جنگ با پارسایان و یاری کردن فاسقان منجر خواهد شد (سیدرضی، ۱۳۸۶، خطبه ۴، ص ۲۲) و فقرای جامعه را در معرض هلاکت قرار خواهد داد (آمدی، ۱۳۸۱، ص ۳۷۷).

ن) حاکمیت گفتمان و پرهیز از خشونت، از جمله راهبردهای دستیابی به پیشرفت است. امام علی(ع) از جنگ و خونریزی بیزار بود و خونریزی به ناحق را از عوامل زوال حکومت می‌دانست (همان، ۱۳۸۶، نامه ۵۳). بنابراین، هر گاه امکان حل مسالمت‌آمیز یک بحران وجود دارد باید از خشونت پرهیز کرد. حتی گاهی که یاران امام(ع) در برابر مخالفان حکومت یا توهین‌کنندگان به حضرت دست به شمشیر می‌بردند، امام آنها را از خشونت بازمی‌داشت؛ چنان که در نامه‌ای از ایشان خطاب به زیاد ابن ابیه (حاکم فارس و شهرهای تابعه) چنین آمده است: «کار به عدالت کن و از ستم و بیداد پرهیز، که ستم، مردم را به آوارگی وادارد و بیدادگری، شمشیر را به میان آرد (همان، حکمت ۴۴۶، ص ۵۷۴ و ۵۷۵). بنابراین، باید برای متقاعدسازی و جلب مشارکت فعال مردم، از راه گفتگو و مباحثه تلاش شود (علیخانی، ۱۳۸۱، ص ۳۶).

س) فرهنگ نقدپذیری، راهی فراروی پیشرفت است. «مرا به نیک‌خواهی و اندرزهای خود یاری دهید، اندرزهایی پیراسته از فریب و ریا» (سیدرضی، ۱۳۷۷، خطبه ۱۱۷، ص ۲۷۵). پیشرفت، فرایندی پیچیده است که در تعامل بین دولت و مردم شکل می‌گیرد. بنابراین، مراوده با مردم و بهره‌گیری از انتقادهای آنان موجب هدایت بهتر منابع توسعه می‌شود.

ع) اجتناب از فردمحوری و اهتمام به کار گروهی برای رسیدن به پیشرفت و تعالی ضرورت دارد. پیشرفت سیاسی، مشروط به اجتناب از استبداد و خودمحوری است

(پورعزت، ۱۳۸۹، ص ۱۸۵-۱۹۲). صرف حاکم بودن، دلیلی بر صحت گفته‌ها نخواهد بود. شورا همواره مورد احترام امام(ع) بود (سیدرضی، ۱۳۸۶، نامه ۵۳، ص ۴۴۷ و ۴۴۸).
 (ف) ممانعت از ویژه‌خواری، لازمه تحقق پیشرفت و تعالی است. در مکتب علوی رجحان منافع عده‌ای خاص بر عموم ملت، تقبیح شده و نکوهیده است (همان، ۱۳۸۶، نامه ۵۳، ص ۴۴۶)؛ زیرا ویژه‌خواری مانعی بزرگ در مسیر پیشرفت و تعالی است (پارتو،^۱ ۱۹۹۱، ص ۳۴-۸۵).

(ص) حاکم باید مردم را از امور آگاه سازد (همان، ۱۳۸۶، نامه ۵۳، ص ۴۴۴)؛ زیرا این حق مردم است که از همه امور مملکتی با اطلاع باشند. مردم به عنوان پایه‌های اصلی حکومت، همواره حق دارند در جریان همه مسائل کشور قرار گیرند. رعایت اصول اخلاقی حکومت‌داری، شفاف‌سازی و پرهیز از استبداد، از لوازم پیشرفت و تعالی محسوب می‌شوند (موریتو،^۲ ۲۰۰۰، ص ۴۷-۴۹).

جدول شماره ۳، مؤلفه‌های پیشرفت سیاسی اداری علوی را در قالب مدل سه‌شاخگی، به سه شاخه محتوایی، ساختاری و زمینه‌ای دسته‌بندی کرده است.

جدول ۳: تطبیق مؤلفه‌های پیشرفت اداری سیاسی استخراج‌شده از دیدگاه امام علی(ع)
 با مدل سه‌شاخگی همراه با استناد به منابع

نوع عامل	شاخص	استناد به منابع	حد پایین عدد فازی U_{ij}	حد وسط عدد فازی M_{ij}	حد بالای عدد فازی L_{ij}	عدد فازی زدایی شده S_{ij}
سیاسی	حاکمیت اصل نظم فردی	سیدرضی، ۱۳۸۶، نامه ۴۷، ص ۴۳۷	۳۶۷.۵	۳۸۰.۷	۲۰۱.۹	۳۴۸.۷
	رضایت توده مردم	سیدرضی، ۱۳۸۶، نامه ۵۳، ص ۴۴۶	۴۲۳.۸	۷۲۶.۹	۹۹۹.۹	۵۵۴.۹
	امانت دانستن مسئولیت حکومتی	سیدرضی، ۱۳۸۶، نامه ۵، ص ۳۷۵	۱۳۰.۸	۴۷۲.۹	۸۸۹.۹	۳۱۸.۹
	پرهیز از استبداد و ظلم فردی و بین فردی	سیدرضی، ۱۳۸۶، نامه ۵۳، ص ۴۴۶	۵۱۰.۷	۱۶۲.۹	۸۸۹.۹	۰۰۸.۹
	تقویت روحیه خودنظارتی	سیدرضی، ۱۳۸۶، نامه ۵۳، ص ۴۴۴ و ۴۴۵	۹۳۰.۶	۵۹۴.۸	۴۷۲.۹	۴۶۳.۸
	نگرش به پست و مقام به مثابه امانت و تعهد الهی	سیدرضی، ۱۳۸۶، نامه ۵، ص ۳۷۵	۹۱۱.۷	۲۴۴.۹	۶۳۱.۹	۰۸۷.۹
	عمل به وعده‌ها	سیدرضی، ۱۳۸۶، نامه ۵۳، ص ۴۶۱	۳۱۷.۶	۲۶۷.۸	۴۷۲.۹	۱۴۳.۸
	عدالت فردی	آمدی، ۱۳۸۱، ص ۵۲	۸۵۴.۵	۸۲۷.۷	۹۹۲.۸	۶۹۲.۷

نوع عامل	شاخص	استناد به منابع	حد پایین عدد فازی U_{ij}	حد وسط عدد فازی M_{ij}	حد بالای عدد فازی L_{ij}	عدد فازی زدایی شده S_{ij}
بهره‌رسانی ساختاری	نظام شایسته‌سالاری در انتصاب‌های حکومتی	آمدی، ۱۳۸۱، ص ۳۷۶ و سیدرضی، ۱۳۸۶، خطبه ۴، ص ۲۲	۸۸۱.۸	۹۴۴.۹	۹۹۹.۹	۷۷۶.۹
	وقت‌شناسی سیاسی	سیدرضی، ۱۳۷۷، خطبه ۵، ص ۲۲	۴۵۹.۸	۶۳۱.۹	۸۸۹.۹	۴۷۹.۹
	عدالت ساختاری	سیدرضی، ۱۳۷۷، خطبه ۱۵، ص ۶۱	۹۹۹.۸	۹۹۹.۹	۹۹۹.۹	۸۳۳.۹
	انطباق پست و شرایط احراز آن	سیدرضی، ۱۳۸۶، نامه ۵۳، ص ۴۵۲ و ۴۵۳؛ ص ۴۴۴ و ۴۴۵	۸۸۳.۷	۲۹۶.۹	۸۳۴.۹	۱۵۰.۹
	حاکمیت انضباط	سیدرضی، ۱۳۸۶، نامه ۴۷، ص ۴۳۷	۵۲۹.۵	۵۰۲.۷	۰۴۲.۹	۴۳۰.۷
	ارتباط دوجانبه مسئولین و مردم	سیدرضی، ۱۳۸۶، خطبه ۲۱۵، ص ۳۴۰	۵۱۰.۷	۱۶۲.۹	۸۸۹.۹	۰۰۸.۹
	اصل نظارت و پاسخگویی	سیدرضی، ۱۳۸۶، نامه ۵۳، ص ۴۴۸	۹۶۵.۶	۸۷۲.۸	۸۱۳.۹	۷۱۱.۸
	حاکمیت گفت‌وگو و پرهیز از خشونت	سیدرضی، ۱۳۸۶، حکمت ۴۴۶، ص ۵۷۵-۵۷۴	۵۲۱.۶	۵۳۶.۸	۷۸۰.۹	۴۰۷.۸
	پرهیز از استبداد و ظلم ساختاری	سیدرضی، ۱۳۸۶، نامه ۵۳، ص ۴۴۶	۵۲۶.۸	۷۸۰.۹	۹۹۹.۹	۶۰۹.۹
	اصل مشروعیت نظام	سیدرضی، ۱۳۸۶، نامه ۵۳	۹۹۹.۸	۹۹۹.۹	۹۹۹.۹	۸۳۳.۹
	رایزنی با متخصصین و دانشمندان در کلیه مراحل پیشرفت	سیدرضی، ۱۳۸۶، نامه ۵۳، ص ۴۴۹	۲۰۲.۸	۴۵۲.۹	۸۳۴.۹	۳۰۷.۹
	لزوم طرح‌ریزی برنامه راهبردی	آمدی، ۱۳۸۱، ص ۷۰۲ و ۷۰۳	۹۹۷.۶	۶۹۰.۸	۶۷۲.۹	۵۷۱.۸
	برخورد با سهل‌انگاران و متخلفین	پورعزت، ۱۳۸۹، ص ۱۵۳	۰۹۴.۸	۳۹۹.۹	۸۳۴.۹	۲۵۴.۹
	ضرورت آگاه‌سازی مردم	سیدرضی، ۱۳۸۶، نامه ۵۳	۲۹۴.۶	۳۱۳.۸	۶۷۲.۹	۲۰۳.۸
	پرهیز از ویژه‌خواری	سیدرضی، ۱۳۸۶، نامه ۵۳، ص ۴۴۶	۸۸۳.۷	۲۹۶.۹	۸۳۴.۹	۱۵۰.۹
	پرهیز از نیرنگ در سیاست	قزوینی، ۱۳۷۱، ص ۵۱	۹۵۰.۷	۳۷۷.۹	۸۱۳.۹	۲۱۲.۹
	اصل نظارت و پاسخگویی	سیدرضی، ۱۳۸۶، نامه ۵۳، ص ۴۵۳	۳۷۸.۷	۰۴۲.۹	۸۳۴.۹	۸۹۷.۸
	اصل انعطاف‌پذیری در امور	سیدرضی، ۱۳۸۶، نامه ۴۶، ص ۴۳۷	۴۲۳.۸	۷۲۶.۹	۹۹۹.۹	۵۵۴.۹
بسیج منابع	سیدرضی، ۱۳۸۶، نامه ۵۳، ص ۴۴۹	۴۲۳.۸	۷۲۶.۹	۹۹۹.۹	۵۵۴.۹	
عوامل زمینه‌ای	همکاری بین تمامی اقشار جامعه	سیدرضی، ۱۳۸۶، نامه ۵۳	۳۳۹.۷	۸۵۴.۸	۵۲۵.۹	۷۱۴.۸
	ظلم ستیزی	سیدرضی، ۱۳۸۶، نامه ۵۳، ص ۴۴۶	۰۲۸.۷	۷۵۷.۸	۷۲۶.۹	۶۳۰.۸
	فرهنگ نقدپذیری	سیدرضی، ۱۳۷۷، خطبه ۱۱۷، ص ۲۷۵	۰۷۴.۶	۹۵۵.۷	۴۰۸.۹	۸۸۴.۷
	اجتناب از فردمحوری و نیاز به کار گروهی	سیدرضی، ۱۳۸۶، نامه ۵۳، ص ۴۴۷ و ۴۴۸	۰۹۶.۸	۵۶۵.۹	۹۹۹.۹	۳۹۳.۹
توسعه مشارکت اجتماعی	المحمودی، ۱۹۶۸، ص ۳۹۰-۳۹۸	۹۹۹.۸	۹۹۹.۹	۹۹۹.۹	۸۳۳.۹	

نوع عامل	شاخص	استناد به منابع	حد پایین عدد فازی U_{ij}	حد وسط عدد فازی M_{ij}	حد بالای عدد فازی L_{ij}	عدد فازی زدایی شده S_{ij}
	فرهنگ عدالت	سیدرضی، ۱۳۷۷، خطبه ۱۵، ص ۶۱	۵۹۶.۶	۵۲۱.۸	۲۹۶.۹	۳۲۹.۸
	پایبندی به اصول اسلامی	سیدرضی، ۱۳۸۶، نامه ۵۳، ص ۴۴۴	۸۴۴.۶	۶۶۰.۸	۷۲۶.۹	۵۳۵.۸
	اجتناب از فردمحوری و نیاز به کار گروهی	سیدرضی، ۱۳۸۶، نامه ۵۳، ص ۴۴۷ و ۴۴۸	۴۲۳.۸	۷۲۶.۹	۹۹۹.۹	۵۵۴.۹
	میانروی در امور	سیدرضی، ۱۳۸۶، خطبه ۱۵، ص ۳۱	۸۴۴.۶	۶۶۰.۸	۷۲۶.۹	۵۳۵.۸
	برابری در مقابل قانون	سیدرضی، ۱۳۸۶، نامه ۵۳، ص ۴۶۱	۳۶۷.۵	۳۸۰.۷	۲۰۱.۹	۳۴۸.۷
	پذیرش فرهنگ انعطاف‌پذیری و گشادگی در برابر تغییر	سیدرضی، ۱۳۸۶، نامه ۴۶، ص ۴۳۷	۴۲۳.۸	۷۲۶.۹	۹۹۹.۹	۵۵۴.۹

۳. ابعاد تعالی انسانی اجتماعی در پرتو سخنان امام علی(ع)

تغییرات اجتماعی، معمولاً با هدف بهبود شرایط زندگی انسان واقع می‌شوند. با این حال، گاه خود انسان فراموش می‌شود! انسان را باید به منزله کانون طرح‌های پیشرفت و بهبود در نظر گرفت و همواره این فکر را سرلوحه برنامه‌های تغییر قرار داد که ابتدا باید انسان‌ها را تغییر داد تا آنها خودشان بتوانند شرایط و موقعیت زندگی خود را بهبود بخشند.

مهم‌ترین ابعاد تعالی انسانی اجتماعی از دیدگاه امام علی(ع) را می‌توان چنین فهرست کرد: الف) انسان را باید به مثابه محور پیشرفت در نظر آورد. در نهج‌البلاغه انسان با ویژگی‌های چندبعدی در نظر گرفته شده و همزمان، به ابعاد مادی و معنوی او توجه شده است. انسان ایده‌آل در فرهنگ نهج‌البلاغه، نماینده و ولی خدا است (سیدرضی، خطبه ۲). در مکتب علوی، نگاه ابزارگونه به انسان مردود است و همواره تعادل بین فعالیت‌های تولیدی، عبادی و استراحت، در نظر گرفته شده است؛ مؤمن باید شبانه‌روز خود را به سه قسمت تقسیم کند: زمانی برای نیایش و عبادت پروردگار، زمانی برای تأمین هزینه زندگی و زمانی برای واداشتن نفس به استفاده از لذت‌های حلال (سیدرضی، ۱۳۸۶، حکمت ۳۶۶، ص ۵۶۰).

ب) سرمایه‌دانشی و انسانی، از جمله مهم‌ترین سرمایه‌های توسعه و پیشرفت هستند. علم و دانش از دیدگاه امام(ع)، سرمایه‌ای بس ارزشمند تلقی می‌گردد. امیرمؤمنان علی(ع) خطاب به جناب کمیل می‌فرماید:

دانش بهتر از مال است؛ زیرا علم نگهبان توست و مال را تو باید نگهبان باشی. مال با بخشش کاستی پذیرد، اما علم با بخشش فزونی گیرد و مقام و شخصیتی که با مال به دست آمده، با نابودی [مال] نابود گردد. ای کمیل، ثروت‌اندوزان بی‌تقوا

مرده‌اند؛ گرچه به ظاهر زنده‌اند، اما دانشمندان تا دنیا برقرار است زنده‌اند. بدن‌هایشان گرچه در زمین پنهان است، اما یاد آنان همواره در دل‌ها زنده است (سیدرضی، ۱۳۸۶، حکمت ۱۳۴، ص ۵۱۶).

تأکید نهج‌البلاغه بر آموزش به حدی شگفت‌انگیز است که انسان امروز را متحیر می‌سازد. علی(ع) در شرایط آن روز جامعه عربستان که به تعبیری جامعه بدوی و بی‌سواد بود، کسب آموزش و سواد را به عنوان یک حق برای عموم مردم اعلام می‌کند (سیدرضی، ۱۳۸۶، خطبه ۳۴، ص ۵۷). به نظر می‌رسد مهم‌ترین عامل در رسیدن به تعالی انسانی، آموزش باشد (لیتل و گرین، ۲۰۰۹، ص ۱۶۶-۱۷۴). بنابراین تعلیم و تربیت یکی از وظایف مهم حاکمیت است و امام(ع) یکی از اهداف حکومت خود را اصلاح و آموزش مردم می‌داند و این آموزش‌ها در زمینه‌های گوناگون باید توأم با حُسن خلق باشد تا اثربخش باشد (سیدرضی، ۱۳۸۶، نامه ۲۷، ص ۳۹۶).

ج) آزادی انتخاب و رویکرد خردمندانه به مسئله قضا و قدر برای پیشرفت و تعالی ضروری است. یکی از مسائل عمده مؤثر بر پیشرفت، آزادی انتخاب است؛ از این‌رو، بحث جبر و اختیار و اعتقاد به قضا و قدر ممکن است نقش مهمی در پیشرفت داشته باشد. شماری از دانش‌پژوهان علت عمده عقب‌ماندگی مسلمانان را اعتقاد به قضا و قدر جبری دانسته و این‌گونه نتیجه گرفته‌اند که داشتن چنین اعتقادی، آزادی و اختیار را از انسان سلب می‌کند. در این طرز تفکر، تلاش و کوشش، بی‌ثمر و بی‌اثر دانسته شده و همه امور به گونه‌ای به اراده و مشیت خدا مستند می‌گردد. اگر فقیر است، فقر را از ناحیه خدا می‌داند و اگر بیکار است تن به مذلت داده، دلیلی برای جستجو و پیدا کردن کار نمی‌بیند؛ زیرا معتقد است خدا چنین خواسته است. به این ترتیب، انسان به منزله عامل اصلی پیشرفت از حرکت بازمی‌ایستد و موتور توسعه متوقف می‌شود. امام(ع) مسئله قضا و قدر را پیچیده می‌داند و درک آن را مشکل می‌شمارد؛ به طوری که به مردی شامی که از ایشان سؤال می‌کند «آیا رفتن ما به شام به قضا و قدر الهی مربوط است»، پاسخ می‌دهند که: «وای بر تو، اگر چنین بود پاداش و کیفر، بشارت و تهدید الهی، بیهوده بود» (سیدرضی، ۱۳۸۶، حکمت ۷، ص ۵۰۲). در فلسفه اسلامی، هر کسی که به تقدیر الهی معتقد است، هرگز از پیشامدهای ناگوار نمی‌هراسد، بلکه با اعتقاد به اینکه نیروهای طلب و اراده در جهان کارسازند و این حوادث جزئی از تدابیر مبتنی بر حکمت الهی هستند، هرگز از کار و زندگی دل‌سرد نمی‌شود (بختیاری، ۱۳۸۰، ص ۹۱-۱۱۵).

د) برای رسیدن به پیشرفت و تعالی، رویکرد آینده‌پژوهانه ضرورت دارد. فراگرد پیشرفت، فراگردی پیچیده است که باید در ورای نسل‌ها و عصرها دنبال شود (پورعزت، ۱۳۸۹، ص ۱۶۵-۱۷۴). همواره مسائل راهبردی و کلان کشور را باید در بُعد زمان ملاحظه کرد؛ زیرا اهداف راهبردی چون پیشرفت و تعالی، در قالب برنامه‌های بلندمدت از حال تا آینده دور، برنامه‌ریزی می‌شوند (کان، ۱۹۹۴^۱، ص ۱۰۴). امام پیروان خویش را دعوت به تفکر و تفحص در تاریخ نموده و گذشته را مملو از تجربه‌های ارزشمند برای رسیدن به آینده نیکو می‌دانند (سیدرضی، ۱۳۸۶، نامه ۳۱؛ همان، خطبه ۴، ص ۲۱). البته در اینجا دو سطح از آینده‌نگری مورد نظر است؛ اول آنکه حفظ دارایی مادی برای فردای نزدیک؛ به طوری که بتوان زندگی معقولی را برنامه‌ریزی کرد و دوم، حفظ دارایی معنوی از طریق انفاق؛ به طوری که بتوان آخرت را دریافت.

جدول شماره ۴، مؤلفه‌های توسعه و تعالی انسانی^۲ اجتماعی استخراج شده از سخنان امام علی(ع) را در قالب مدل سه شاخگی، به سه شاخه محتوایی، ساختاری و زمینه‌ای دسته‌بندی کرده است.

جدول ۴: تطبیق مؤلفه‌های توسعه و تعالی انسانی - اجتماعی استخراج شده از دیدگاه امام علی(ع) با مدل سه شاخگی همراه با استناد به منابع

نوع عامل	شاخص	استناد به منابع	حد پایین عدد فازی U_{ij}	حد وسط عدد فازی M_{ij}	حد بالای عدد فازی L_{ij}	عدد فازی زدایی شده S_{ij}
توسعه انسانی	تعادل بین فعالیت‌های گوناگون	سیدرضی، ۱۳۸۶، حکمت ۳۶۶، ص ۵۶۰	۷۵۲.۶	۴۶۳.۸	۵۶۵.۹	۳۶۲.۸
	عدم پیروی از نفس	سیدرضی، ۱۳۸۶، نامه ۵۳، ص ۴۴۴	۱۳۰.۸	۴۷۲.۹	۸۸۹.۹	۳۱۸.۹
	حسن خلق در آموزش	سیدرضی، ۱۳۸۶، نامه ۲۷، ص ۳۹۶	۷۵۰.۶	۴۰۷.۸	۴۴۰.۹	۳۰۳.۸
	تعلیم و تربیت فردی	سیدرضی، ۱۳۸۶، حکمت ۱۳۴، ص ۵۱۶؛ خطبه ۳۴، ص ۵۷	۵۳۶.۸	۷۸۰.۹	۹۹۹.۹	۶۰۹.۹
	احسان	آمدی، ۱۳۸۱، ص ۷۸۶	۶۲۶.۵	۶۲۵.۷	۹۸۲.۸	۵۱۸.۷
	تقوا	سیدرضی، ۱۳۸۶، خطبه ۱۶، ص ۲۹	۹۵۵.۶	۷۱۲.۸	۲۹۶.۹	۵۱۶.۸
	امر به معروف	آمدی، ۱۳۸۱، ص ۱۹۹	۹۹۱.۴	۱۸۹.۷	۷۲۷.۸	۰۷۹.۷
	نهی از منکر	آمدی، ۱۳۸۱، ص ۱۹۹	۲۸۳.۶	۲۵۳.۸	۱۹۳.۹	۰۸۱.۸
	پرهیز از خودپسندی	سیدرضی، ۱۳۸۶، نامه ۵۳، ص ۴۶۱	۹۸۶.۵	۷۷۴.۷	۸۹۴.۸	۶۶۳.۷

نوع عامل	شاخص	استناد به منابع	حد پایین عدد فازی U_{ij}	حد وسط عدد فازی M_{ij}	حد بالای عدد فازی L_{ij}	عدد فازی زدایی شده S_{ij}
عوامل ساختاری	معرفت	سیدرضی، ۱۳۸۶، حکمت ۱۳۴، ص ۵۱۶	۹۵۵.۶	۷۱۲.۸	۲۹۶.۹	۵۱۶.۸
	توکل به خدا و اخلاص در امور	سیدرضی، ۱۳۸۶، خطبه ۱۴۶، ص ۲۰۸؛ خطبه ۱۹۵، ص ۳۱۴	۸۰۷.۷	۱۹۳.۹	۶۳۱.۹	۰۳۵.۹
	کاربست سیستم آموزشی مناسب	سیدرضی، ۱۳۸۶، نامه ۲۷، ص ۳۹۶	۳۱۳.۸	۶۷۲.۹	۹۹۹.۹	۵۰۰.۹
	توسعه فرا نسلی	سیدرضی، ۱۳۸۶، نامه ۳۱؛ خطبه ۴، ص ۲۱	.	۲۴۴.۸	۱۶۰.۹	۰۲۲.۷
	نظام تشویق سازمانی	سیدرضی، ۱۳۸۶، نامه ۲۷، ص ۳۹۶	۹۹۱.۴	۱۴۹.۷	۷۲۷.۸	۰۵۲.۷
	توجه سازمانی به تعلیم و تربیت	سیدرضی، ۱۳۸۶، حکمت ۱۳۴، ص ۵۱۶؛ خطبه ۳۴، ص ۵۷	۶۷۷.۷	۱۹۳.۹	۸۳۴.۹	۰۴۷.۹
	تشویق فرهنگ امر به معروف در محیط سازمانی	آمدی، ۱۳۸۱، ص ۱۹۹	۹۶۱.۶	۶۶۰.۸	۵۲۵.۹	۵۲۱.۸
	تشویق فرهنگ نهی از منکر در محیط سازمانی	آمدی، ۱۳۸۱، ص ۱۹۹	۰۵۳.۷	۷۰۸.۸	۵۲۵.۹	۵۶۹.۸
	در نظر گرفتن انسان به عنوان محور پیشرفت	سیدرضی، ۱۳۸۶، خطبه ۲	۶۴۹.۸	۸۳۴.۹	۹۹۹.۹	۶۶۴.۹
	توجه به انسان به عنوان سرمایه انسانی	سیدرضی، ۱۳۸۶، خطبه ۲	۰۹۴.۸	۳۹۹.۹	۸۳۴.۹	۲۵۴.۹
عوامل زمینه‌ای	تعلیم و تربیت دایمی	سیدرضی، ۱۳۸۶، حکمت ۱۳۴، ص ۵۱۶؛ خطبه ۳۴، ص ۵۷	۶۴۹.۸	۸۳۴.۹	۹۹۹.۹	۶۶۴.۹
	فرهنگ امر به معروف	آمدی، ۱۳۸۱، ص ۱۹۹	۷۰۳.۵	۶۴۴.۷	۰۹۲.۹	۵۶۲.۷
	فرهنگ نهی از منکر	آمدی، ۱۳۸۱، ص ۱۹۹	۹۹۵.۵	۷۹۱.۷	۸۷۱.۸	۶۷۱.۷
	حاکمیت نظام تشویق	سیدرضی، ۱۳۸۶، نامه ۲۷، ص ۳۹۶	۱۵۶.۶	۱۴۱.۸	۵۶۵.۹	۰۴۷.۸
	حاکمیت اسلام در تمامی عرصه‌ها	سیدرضی، ۱۳۸۶، خطبه ۱، ص ۸	۵۳۶.۷	۹۵۳.۸	۵۲۵.۹	۸۱۲.۸

۴. محیط زیست در دیدگاه امام علی(ع)

در مکتب اسلام، اخلاق زیست محیطی، اخلاقی خدامحور است؛ زیرا برگرفته از جهان بینی توحیدی است که در آن، خدامحور جهان، خالق و نگهدارنده آن است. بنابراین، مراقبت از محیط زیست، مراقبت از چیزهایی است که متعلق به خداوند است. در منابع دینی، به ویژه نهج البلاغه هر جا سخن از استفاده و برخورداری از مواهب طبیعی است، به دنبال آن روش صحیح برخورد با زیست بوم‌ها و چگونگی استفاده از آنها بیان شده است. نکته‌های اخلاق زیست محیطی مانند توجه و اهتمام به آبادانی زمین و طبیعت (آمدی، ۱۳۸۱، ص ۵۳۷)، سفارش به حفظ حقوق کشاورزی و دامپروری (سیدرضی، ۱۳۸۶، نامه ۵۳، ص ۴۵۳ و ۴۵۴)، رعایت عدالت در رفتار با حیوانات و بچه‌های آنها، پرهیز از استفاده‌های بی حد و حصر و

اجتناب از اذیت و آزار موجودات در سیره علوی (سیدرضی، ۱۳۸۶، نامه ۲۵، ص ۳۹۴ و ۳۹۵)، به ویژه کتاب شریف نهج البلاغه بازتاب گسترده‌ای داشته و افزون بر آن، امام علی (ع) راهکارهای عینی حفاظت از محیط زیست را ارائه کرده است (رضایی، ۱۳۸۹، ص ۱۴۵).

جدول شماره ۵، مؤلفه‌های زیست محیطی مؤثر بر پیشرفت و تعالی که از سخنان امام (ع) استخراج شده در قالب مدل سه شاخگی، به سه شاخه محتوایی، ساختاری و زمینه‌ای دسته‌بندی آمده است.

جدول ۵: تطبیق مؤلفه‌های زیست محیطی مؤثر بر پیشرفت و تعالی از دیدگاه امام علی (ع)
با مدل سه شاخگی همراه با استناد به منابع

نوع عامل	شاخص	استناد به منابع	حد پایین عدد فازی U_{ij}	حد وسط عدد فازی M_{ij}	حد بالای عدد فازی L_{ij}	عدد فازی زدایی شده S_{ij}
عوامل محتوایی	مراقبت از حیوانات	سیدرضی، ۱۳۸۶، نامه ۲۵، ص ۳۹۴	۶۷۴.۵	۶۱۸.۷	۹۵۳.۸	۵۱۷.۷
	رعایت عدالت در رفتار با حیوانات و نوزادان آنها	سیدرضی، ۱۳۸۶، نامه ۲۵، ص ۳۹۴ و ۳۹۵	۰۹۷.۶	۱۲۹.۸	۳۷۷.۹	۹۹۸.۷
	پرهیز از استفاده بی‌حد و حصر از طبیعت	سیدرضی، ۱۳۸۶، نامه ۲۵، ص ۳۹۴ و ۳۹۵	۶۴۹.۸	۸۳۴.۹	۹۹۹.۹	۶۶۴.۹
	اجتناب از اذیت و آزار موجودات	سیدرضی، ۱۳۸۶، نامه ۲۵، ص ۳۹۴	۱۲۰.۷	۹۰۲.۸	۷۵۹.۹	۷۴۸.۸
	اطعام کردن حیوانات	سیدرضی، ۱۳۸۶، نامه ۲۵، ص ۳۹۵	۷۰۴.۵	۵۶۱.۷	۰۶۱.۹	۵۰۲.۷
عوامل ساختاری	اهتمام به آبادانی طبیعت	امدی، ۱۳۸۱، ص ۵۳۷	۶۴۹.۸	۸۳۴.۹	۹۹۹.۹	۶۶۴.۹
	ساختار هدفمند برای مبارزه با حیوان آزاری	سیدرضی، ۱۳۸۶، نامه ۲۵، ص ۳۹۴	۳۲۱.۶	۲۳۲.۸	۵۶۵.۹	۱۳۵.۸
	ساختار هدفمند برای مبارزه با تخریب‌کنندگان محیط زیست	سیدرضی، ۱۳۸۶، نامه ۲۵، ص ۳۹۴	۲۰۲.۸	۴۵۲.۹	۸۳۴.۹	۳۰۷.۹
	سفارش به حفظ حقوق کشاورزی و دامپروری	سیدرضی، ۱۳۸۶، نامه ۳، ص ۴۵۳ و ۴۵۴	۳۴۹.۶	۲۹۵.۸	۶۱۹.۹	۱۹۱.۸
	ایجاد تشکیلات مناسب برای مبارزه با استفاده بی‌حد و حصر از طبیعت	سیدرضی، ۱۳۸۶، نامه ۲۵، ص ۳۹۴ و ۳۹۵	۲۰۲.۸	۴۵۲.۹	۸۳۴.۹	۳۰۷.۹
عوامل زمینه‌ای	دیدن محیط زیست به عنوان شگفتی آفرینش	سیدرضی، ۱۳۸۶، خطبه ۱، ص ۹-۸	۶۴۳.۷	۱۲۳.۹	۷۸۰.۹	۹۸۶.۸
	دیدن حیوانات به عنوان شگفتی آفرینش	سیدرضی، ۱۳۸۶، خطبه ۱۵۴، ص ۲۲۱	۳۴۰.۶	۲۲۱.۸	۲۷۶.۹	۰۸۳.۸
	فرهنگ اسلامی استفاده از محیط زیست	سیدرضی، ۱۳۸۶، نامه ۲۵، ص ۳۹۴	۳۶۱.۶	۱۸۹.۸	۹۵۳.۸	۰۱۲.۸
	نگاه به محیط زیست به مثابه امانت خدادادی	سیدرضی، ۱۳۸۶، خطبه ۱، ص ۹	۵۰۴.۷	۰۴۲.۹	۶۳۱.۹	۸۸۳.۸

بحث و نتیجه‌گیری

صرف نظر از رشد، همه انواع تغییر، به گونه‌ای با ارزش‌های انسانی و اجتماعی ارتباط دارند و جهت و نحوه حرکت یا تغییر به وسیله همین ارزش‌ها تعیین می‌شود. میزان تفاوت و تنوع ارزش‌های یادشده به حدی است که دستیابی به یک راه‌حل عمومی یا تنظیم برنامه‌های کلی برای رسیدن به پیشرفت را دشوار می‌سازد. بنابراین، هر جامعه باید به فراخور دیدگاه‌ها، نیازها و ارزش‌های خود، الگوی خاصی را برای پیشرفت، در نظر داشته باشد.

با پیشرفت‌های انجام‌شده در زمینه توسعه و همچنین تعریف شاخص‌های جدید برای ارزیابی آن، مشخص گردید که با گذر زمان، تعریف‌های نوین از توسعه به تعریف‌های اسلامی نزدیک‌تر می‌شوند؛ اما در کشورهای اسلامی به این سرمایه معنوی و اثرگذار بر روند توسعه و پیشرفت کمتر توجه شده است. از این رو، در این پژوهش، شاخص‌ها و اهداف توسعه و تعالی از دیدگاه امام علی(ع)، در سه شاخه اصلی محتوایی، ساختاری و زمینه‌ای شناسایی و طبقه‌بندی شدند.

سنت حکمرانی امام(ع)، تداعی‌کننده تلاش اصیل یک جامعه سالم برای رفع فقر اقتصادی و مبارزه با آثار عقب‌ماندگی فرهنگی و سیاسی است. در این سنت، توسعه اقتصادی در کنار توسعه سیاسی و فرهنگی و انسانی مطرح می‌شود و توسعه انسانی به منزله مهم‌ترین عامل فراهم آمدن توسعه پایدار مورد توجه قرار می‌گیرد. در واقع، توسعه اقتصادی مقدمه رسیدن به توسعه سیاسی و اداری است و از این دو در جهت دستیابی به توسعه انسانی و فرهنگی استفاده می‌شود و در این مسیر، همواره بر ضرورت استفاده صحیح از محیط زیست به مثابه امانت خدادادی تأکید می‌گردد.

در این پژوهش، مؤلفه‌های پیشرفت و تعالی در قالب سه شاخه محتوایی، ساختاری و زمینه‌ای، دسته‌بندی گردید (جدول شماره ۶).

جدول ۶: مؤلفه‌های پیشرفت و تعالی در پرتو رهنمودهای امام علی(ع) در قالب مدل 3C

مدل 3C			انواع توسعه
مؤلفه‌های رفتاری	مؤلفه‌های ساختاری	مؤلفه‌های زمینه‌ای	
۱. حاکمیت اصل نظم فردی ۲. رضایت توده مردم ۳. امانت دانستن مسئولیت حکومتی ۴. پرهیز از استبداد و ظلم فردی و بین فردی ۵. تقویت روحیه خودنظارتی ۶. نگرش به پست و مقام به مثابه امانت و تعهد الهی ۷. عمل به وعده‌ها ۸. عدالت فردی	۱. نظام شایسته‌سالاری در انتصابات حکومتی ۲. وقت‌شناسی سیاسی ۳. عدالت ساختاری ۴. انطباق پست و شرایط احراز آن ۵. حاکمیت انضباط ۶. ارتباط دوجانبه مردم و مسئولان ۷. اصل نظارت و پاسخگویی ۸. حاکمیت گفتمان و پرهیز از خشونت ۹. پرهیز از استبداد و ظلم ساختاری ۱۰. اصل مشروعیت نظام ۱۱. رایزنی با متخصصان و دانشمندان در همه مراحل پیشرفت ۱۲. لزوم طرح‌ریزی برنامه راهبردی ۱۳. برخورد با سهل‌انگاران و متخلفان ۱۴. ضرورت آگاه‌سازی مردم ۱۵. پرهیز از ویژه‌خواری (رانت) ۱۶. پرهیز از نیرنگ در سیاست ۱۷. اصل نظارت و پاسخگویی ۱۸. اصل انعطاف‌پذیری در امور ۱۹. بسیج منابع	۱. همکاری میان همه اقشار جامعه ۲. ظلم ستیزی ۳. فرهنگ نقدپذیری ۴. اجتناب از فردمحوری و نیاز به کار گروهی ۵. توسعه مشارکت اجتماعی ۶. فرهنگ عدالت ۷. پایبندی به اصول اسلامی کار گروهی ۸. میان‌روی در امور ۹. برابری در مقابل قانون ۱۰. پذیرش فرهنگ انعطاف‌پذیری و گشادگی در برابر تغییر	پیشرفت اداری - سیاسی
۱. نگاه به کار به مثابه یکی از مصداق‌های عمل صالح ۲. مقدس انگاشتن روزی حلال ۳. بی‌بزاری از اشرافیت و زندگی تجملی ۴. داشتن نیت قرب الهی در کار	۱. تأمین افراد جامعه در دوران بازنشستگی ۲. جلب تاجران و بازرگانان به شهرهای مسلمانان ۳. تأمین افراد ناتوان جامعه ۴. احترام به حق مالکیت خصوصی ۵. جلوگیری از احتکار و افزایش قیمت‌ها ۶. بهره‌برداری از منابع خدادادی در جهت رسیدن به منافع عمومی ۷. مقابله با رکود و بحران‌های اقتصادی و رفع بی‌ثباتی‌های اقتصادی و مالی ۸. پرداخت حقوق کافی به کارگزاران ۹. ساخت و توسعه ملزومات زیربنایی کشور ۱۰. دریافت مالیات عادلانه برای عمران و آبادانی ۱۱. استفاده صحیح و معقول از بیت‌المال ۱۲. توجه به آبادانی زمین‌ها و شهرها ۱۳. جلوگیری از سوءاستفاده‌های مالی ناشی از رانت‌خواری و مجازات رانت‌خواران	۱. درک منطق نگاه اسلامی به دنیا و مسائل دنیوی ۲. بازنمایی کار و تلاش به مثابه یک اقدام ارزشی و مذهبی ۳. ساده‌زیستی ۴. نگوشت فخر ۵. اصل آزادی انتخاب ۶. رویکرد خردمندانه به مسئله قضا و قدر	پیشرفت اقتصادی

مدل 3C			انواع توسعه
مؤلفه‌های زمینه‌ای	مؤلفه‌های ساختاری	مؤلفه‌های رفتاری	
۱. در نظر گرفتن انسان به عنوان محور پیشرفت ۲. توجه به انسان به عنوان سرمایه انسانی ۳. تعلیم و تربیت دائمی ۴. فرهنگ امر به معروف ۵. فرهنگ نهی از منکر ۶. حاکمیت نظام تشویق ۷. حاکمیت اسلام در همه عرصه‌ها	۱. کاربست سیستم آموزشی مناسب ۲. توسعه فرانسلی ۳. نظام تشویق سازمانی ۴. توجه سازمانی به تعلیم و تربیت ۵. تشویق فرهنگ امر به معروف در محیط سازمانی ۶. تشویق فرهنگ نهی از منکر در محیط سازمانی	۱. تعادل میان فعالیت‌های گوناگون ۲. پیروی نکردن از هوای نفس ۳. حسن خلق در آموزش ۴. تعلیم و تربیت فردی ۵. احسان ۶. تقوا ۷. امر به معروف ۸. نهی از منکر ۹. پرهیز از خودپسندی ۱۰. معرفت ۱۱. توکل به خدا و اخلاص در امور	توسعه فردی
۱. دیدن محیط زیست به عنوان شگفتی آفرینش ۲. دیدن حیوانات به عنوان شگفتی آفرینش ۳. فرهنگ اسلامی استفاده از محیط زیست ۴. نگاه به محیط زیست به مثابه امانت خدادادی	۱. اهتمام به آبادانی طبیعت ۲. ساختار هدفمند برای مبارزه با حیوان‌آزاری ۳. ساختار هدفمند برای مبارزه با تخریب‌کنندگان محیط زیست ۴. سفارش به حفظ حقوق کشاورزی و دامپروری ۵. ایجاد تشکیلات مناسب برای مبارزه با استفاده بی‌حد و حصر از طبیعت	۱. مراقبت از حیوانات ۲. رعایت عدالت در رفتار با حیوانات و نوزادان آنها ۳. پرهیز از استفاده بی‌حد و حصر از طبیعت ۴. اجتناب از آذیت و آزار موجودات ۵. اطعام کردن حیوانات	توسعه زیست‌محیطی

همان‌گونه که ملاحظه می‌شود، با تحلیل محتوای خطبه‌ها، نامه‌ها و کلمات قصار امیرالمؤمنین علی(ع)، ۲۳ مضمون پایه پیشرفت اقتصادی، ۳۸ مضمون پایه پیشرفت اداری و سیاسی، ۲۴ مضمون پایه پیشرفت و تعالی انسانی و چهارده مضمون پایه تعالی محیط زیست، از مجموعه داده‌ها شناسایی شدند.

از ۲۳ مضمون پایه پیشرفت اقتصادی، چهار عامل محتوایی، سیزده عامل ساختاری و شش عامل زمینه‌ای از سوی خبرگان تأیید نهایی شدند.

از ۳۸ مضمون پایه پیشرفت سیاسی، هشت عامل محتوایی، نوزده عامل ساختاری و یازده عامل زمینه‌ای از سوی خبرگان تأیید نهایی شدند.

از ۲۴ مضمون پایه تعالی انسانی، یازده عامل محتوایی، شش عامل ساختاری و هفت عامل زمینه‌ای از سوی خبرگان تأیید نهایی شدند.

از چهارده مضمون پایه تعالی محیط زیست، پنج عامل محتوایی، پنج عامل ساختاری و چهار عامل زمینه‌ای از سوی خبرگان مورد تأیید نهایی شدند.

در مضمون‌های پایه پیشرفت و توسعه اقتصادی، شاخه ساختاری دارای بیشترین مؤلفه است. در امتداد این گزاره به نظر می‌رسد در پیشرفت و تعالی علوی، اصلاح ساختار، قوانین،

مقررات و رویه‌ها، بیشترین تأثیر را در گذار از دوران فقر و عقب‌ماندگی داشته باشند. از آنجا که بیشترین وظایف بر عهده حکومت اسلامی قرار داده شده است، می‌توان گفت، دولت مهم‌ترین و اساسی‌ترین نقش را در فراگرد توسعه و پیشرفت اقتصادی بر عهده دارد.

در مضمون‌های پایه پیشرفت و توسعه سیاسی نیز شاخه ساختاری بیشترین تعداد مؤلفه را دارد. به نظر می‌رسد در توسعه سیاسی علوی، اصلاح ساختار، قوانین، مقررات و رویه‌ها، بیشترین تأثیر را در روند توسعه سیاسی داشته باشند. از آنجا که بیشتر این وظایف بر عهده حکومت اسلامی قرار داده شده، می‌توان گفت، دولت مهم‌ترین و اساسی‌ترین نقش را در فراگرد توسعه سیاسی پایدار بر عهده دارد.

اما در مضمون‌های پایه تعالی انسانی، شاخه رفتاری دارای بیشترین مؤلفه است. همان‌گونه که بیان شد، عوامل رفتاری یا محتوایی عبارت است از همه عوامل و شاخص‌های مربوط به نیروی انسانی که در پیشرفت و تعالی مؤثر هستند. تکریم و احترام به شخصیت انسان و حفظ حرمت انسانی، جایگاه خاصی در سیاستگذاری‌های سیاسی، اقتصادی و اجتماعی حضرت علی(ع) داشتند. امام علی(ع) حفظ حرمت انسانی را بر همه چیز مقدم می‌داشت و حتی حاضر بود در عرصه‌های سیاسی، اجتماعی و اقتصادی، بهای سنگینی برای آن بپردازد.

در مضمون‌های پایه محیط‌زیست، هرچند به نظر می‌رسد نقش دولت تا حدودی بارزتر از نقش عوامل فرهنگی و رفتاری است، اما با توجه به قرابت تعداد مؤلفه‌ها در سه شاخه محتوایی، زمینه‌ای و ساختاری، به نظر می‌آید حفظ محیط‌زیست نیازمند توجه به هر سه شاخه است.

در کل مؤلفه‌ها شاخه ساختاری دارای بیشترین تعداد مؤلفه است. به نظر می‌رسد در پیشرفت و تعالی علوی، اصلاح ساختار، قوانین، مقررات و رویه‌ها، بیشترین تأثیر را در گذار از دوران فقر و عقب‌ماندگی داشته باشند. از آنجا که بیشتر این وظایف بر عهده حکومت اسلامی قرار داده شده‌اند، می‌توان گفت، دولت مهم‌ترین و اساسی‌ترین نقش را در فراگرد توسعه و پیشرفت بر عهده دارد.

البته در همه تفسیرهای ارائه‌شده، نباید و نمی‌توان تعداد را ملاک اهمیت قرار داد، اما با توجه به استفاده از تکنیک دلفی‌فازی و کسب آرای حداکثری خبرگان در مؤلفه‌ها، تعداد را می‌توان به مثابه بیشترین اجماع به حساب آورد.

همواره استفاده از دیدگاه‌های امام(ع) در زمینه‌های مختلف، نتایج قابل توجهی در روند پیشرفت و ترقی کشورمان داشته است. حال آنکه تاکنون، ما کمتر دیدگاه‌های امام علی(ع) در رابطه با پیشرفت و تعالی را در نظر داشته‌ایم. مسائلی که امام(ع) تحت عنوان تعالی انسانی مطرح کرده‌اند، تا قرن اخیر، بر جوامع امروزی پوشیده بود.

منابع

قرآن کریم.

سیدرضی، ابوالحسن محمد بن الحسین (گردآورنده) (۱۳۷۷)، نهج البلاغه، امیرالمؤمنین علی(ع)، مجموعه خطبه‌ها و نامه‌ها و کلمات قصار امام علی(ع)، ترجمه عبدالحمید آیتی، [بی‌جا]: دفتر نشر فرهنگ اسلامی و بنیاد نهج البلاغه.

سیدرضی، ابوالحسن محمد بن الحسین (گردآورنده) (۱۳۸۶)، نهج البلاغه، گزیده سخنان، نامه‌ها و حکمت‌های امیرالمؤمنین امام علی بن ابی‌طالب(ع)، ترجمه سیدمحمد مهدی جعفری، [بی‌جا]: مؤسسه نشر و تحقیقات ذکر.

آفانظری، حسن (۱۳۸۵)، «اصول راهبردی توسعه اجتماعی - اقتصادی از دیدگاه امام علی(ع)»، النهج، ش ۱۷ و ۱۸، ص ۹-۱۹.

امین عاملی، محسن (۱۴۰۶)، اعیان الشیعه، ج ۱، بیروت: دارالتعارف.

بختیاری، صادق (۱۳۸۰)، «عدالت و توسعه از دیدگاه امام علی(ع)»، فلسفه، کلام و عرفان اندیشه حوزه، ش ۳۰، ص ۹۱-۱۱۵.

پورعزت، علی اصغر (۱۳۸۹)، عهدنامه امیر، [بی‌جا]: دانشگاه امام صادق(ع).

پورعزت، علی اصغر و علی اصغر سعدآبادی (۱۳۹۱)، «ویژگی‌های پیشرفت و تعالی در پرتو رهنمودهای امام علی(ع)»، دوفصلنامه علمی - پژوهشی مدیریت اسلامی، س ۲۰، ش ۱، ص ۹-۳۸.

تمیمی آمدی (۱۳۸۱)، غررالحکم و دررالکلم، کلمات قصار امیرالمؤمنین(ع) (مهدی انصاری قمی)، قم: امام عصر(عج).

حاجیلو، شهناز (۱۳۸۸)، توسعه فرهنگی از دیدگاه امام علی(ع)، قم: نوید اسلام.

حر عاملی (۱۴۰۹)، وسائل الشیعه فی تحصیل مسائل الشریعه، ج ۲، [بی‌جا]: آل‌البیته لإحیاء حسن‌زاده آملی، حسن (۱۳۶۰)، انسان کامل از دیدگاه نهج البلاغه، یادنامه کنگره هزاره نهج البلاغه، تهران: بنیاد نهج البلاغه.

حسینی، رضا (۱۳۸۲)، سیره اقتصادی امام علی(ع)، [بی‌جا]: کانون اندیشه جوان.

خلیلیان اشکذری، محمدجمال (۱۳۸۶)، «شاخص‌های توسعه انسان‌محور در جامعه مطلوب و آرمانی اسلام»، [بی‌جا: بی‌نا].

خنیفر، حسین (۱۳۸۴)، «ارائه الگوی بومی مبتنی بر دیدگاه‌های امام علی(ع) با استفاده از مدل مفهومی سه‌شاخگی»، فرهنگ مدیریت، س ۳، ش ۸، ص ۱۰۱-۱۴۶.

- دشتی، محمد (۱۳۸۲)، امام علی (ع) و اقتصاد اسلامی، ج ۲، [بی جا]: امیرالمؤمنین. رضایی، پروانه (۱۳۸۹)، «نگاهی به حقوق حیوانات در اخلاق محیط زیست اسلام از منظر نهج البلاغه»، معرفت اخلاقی، ش ۳، ص ۱۴۵-۱۵۹.
- سعدآبادی، علی اصغر (۱۳۹۲)، تدوین الگوی توسعه و پیشرفت در پرتو رهنمودهای امام علی (ع)، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشکده مدیریت دانشگاه تهران.
- شعیری، شیخ تاج الدین محمد بن محمد بن حیدر (۱۳۶۳)، جامع الاخبار، قم: رضی. عابدی جعفری، حسین؛ محمد تسلیمی؛ ابوالحسن فقیهی و محمد شیخزاده (۱۳۹۰)، «تحلیل مضمون و شبکه مضامین: روشی ساده و کارآمد برای تبیین الگوهای موجود در داده‌های کیفی»، اندیشه مدیریت راهبردی، ش ۲۳، ص ۱۵۱-۱۹۸.
- علیخانی، علی اکبر (۱۳۷۹)، توسعه سیاسی از دیدگاه امام علی (ع)، قم: سازمان تبلیغات اسلامی. علیخانی، علی اکبر (۱۳۸۱)، توسعه سیاسی از دیدگاه نهج البلاغه، تهران: امیرکبیر.
- قزوینی، عبدالکریم (۱۳۷۱)، بقاء و زوال دولت در کلمات سیاسی امیرمؤمنان، قم: نجفی. قورچیان، نادرقلی (۱۳۸۰)، برنامه‌ریزی ملی، منطقه‌ای، [بی جا]: علوم تحقیقات.
- کریمیان، منصور (۱۳۸۵)، مبانی اقتصادی امام علی (ع)، [بی جا]: اشرفی. المحمودی، محمدباقر (۱۹۶۸)، نهج السعادة فی مستدرک نهج البلاغه، ج ۵، بیروت: موسسه المضمین الفکری.
- یوسفی، احمدعلی (۱۳۸۶)، نظام اقتصاد علوی (مبانی، اهداف و اصول راهبردی)، [بی جا]: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- یوسفی، احمدعلی (۱۳۸۹)، «سیره اقتصادی امام علی (ع)»، مطالعات تفسیری، ش ۳، ص ۱۹۳-۲۲۰.
- Aidt, Toke; S. Peter & S. Jensen (2009), "The Taxman Tools Up: An Event History Study of the Introduction of the Personal Income Tax", *Journal of Public Economics*, 93: 175-160.
- Baltar, Fabiola, Ignasi Brunet (2012), "Social Research: Virtual Snowball Sampling Method Using Facebook", *Internet Research*, 22 (1): 74-57.
- Braun, V. & V. Clarke, (2006), "Using Thematic Analysis in Psychology", *Qualitative Research in Psychology*, 3 (2): 101-77.
- Caminal, Ramon (1997), "Financial Intermediation and the Optimal Tax System", *Journal of Public Economics*, 63: 351-382.

- Chang, Y. H. (1998), *Transportation Plan Appraisal and Decision Making-Discussion and Application of the Fuzzy Theory*, Hwatai, Taipei.
- Chen, M. K., & S. C. Wang (2010), "The Use of a Hybrid Fuzzy-Delphi-AHP Approach to Develop Global Business Intelligence for Information Service Firms", *Expert Systems with Applications*, 37: 7394-7407.
- Conn, R. W. (1994), "Strategic Goals and Development Pathways for Fusion", *Fusion Engineering and Design*, 25: 1-4.
- Davies, M. A. P.(1994), "A Multicriteria Decision Model Application for Managing Group Decisions", *The Journal of the Operational Research Society*, 45: 47-58.
- Davis, M. A. P. (1994), "A Multicriteria Decision Model Application for Managing Group Decisions", *The Journal of the Operational Research Society*, 45: 47-58.
- Dower, N. (2011), "Development Ethics", *Encyclopedia of Applied Ethics* (second edition), pp.779-788.
- Dube, S. C. (1990), *Modernization and Development: The Search for Alternative Paradigms*, Tokyo: United Nations University.
- Hsu T. H. & Yang, T. H. (2000), "Application of Fuzzy Analytic Hierarchy Process in the Selection of Advertising Media", *Journal of Management and Systems* 7, pp.583-599.
- Ishikawa, A.; M. Amagasa; T. Shiga; G. Tomizawa;R. Tatsuta & H. Mieno (1993), "The Max-Min Delphi Method and Fuzzy Delphi Method Via Fuzzy Integration", *Fuzzy Sets and Systems* 55, pp.241-253.
- Johnson, William H. A. & Roberto Filippini (2013), "Integration Capabilities as Mediator of Product Development Practices-Performance", *Journal of Engineering and Technology Management* 30, pp.95-111.
- Johnson, William H. A. & Roberto Filippini (2013), "Integration Capabilities as Mediator of Product Development Practices-Performance", *Journal of Engineering and Technology Management*, 30: 95-111.
- Jørgensen, M. (2004), "A Review of Studies on Expert Estimation of Software Development Effort", *Journal of Systems and Software* 70, pp.37-60.

- Kelman, H. C. (1958), "Compliance, Identification and Internalization: Three Process of Opinion Change", *Journal of Conflict Resolution* 2, pp.51-60.
- Kemp, R. & S. Parto (2005), Governance for Sustainable Development: Moving from Theory to Practice, *International Journal of Sustainable Development* 8, pp.12-30.
- Kuo Y. F. & P. C. Chen (2008), "Constructing Performance Appraisal Indicators for Mobility of the Service Industries Using Fuzzy Delphi Method", *Journal of Expert Systems with Applications* 35, pp.1930-193.
- Latesteijn, Henk, Van. Jan Schoonenboom (2003), "9 Policy Scenarios for Sustainable Development", *Environmental Policy in an International Context* 3, pp.223-254.
- Lele, Sharachchandra M. (1991), "Sustainable Development: A Critical Review", *World Development*, 19: 607-621.
- Lélé, Sharachchandra M. (1991), "Sustainable Development: A Critical Review", *World Development* 19, pp.607-621.
- Mikhailov, L. (2003), "Deriving Priorities from Fuzzy Pairwise Comparison Judgements", *Fuzzy Sets and Systems* 134, pp.365-385.
- Mirzai Ahranjani, Hassan (1976), *Rural Development in Theory and Practice*, A Dissertation Presented to the Faculty of the School of Public Administration University of Southern California, California.
- Morito, Bruce (2000), "Language, Sustainable Development and Indigenous Peoples: An Ethical Perspective", *Ethics and the Environment* 5, pp.47-60.
- Ojo, Adegboyega. Tomasz Janowski & Johanna Awotwi (2013), "Enabling Development Through Governance and Mobile Technology", *Government Information Quarterly* 30, pp.32-45.
- Ojo, Adegboyega; Tomasz Janowski & Johanna Awotwi (2013), "Enabling Development Through Governance and Mobile Technology", *Government Information Quarterly*, 30: 32-45.

- Okoli C. & S. D. Pawlowski (2004), "The Delphi Method as a Research Tool: An Example, Design Considerations and Applications", *Information and Management* 42, pp.15-29.
- Pareto, V. (1991), *The Rise and Fall of Elites*, New Brunswick.
- Ramos, A. G. (1974), *The Changing Meaning of Development*, California: University of Southern California.
- Seers, Dudley (1969), "The Meaning of Development", *International Development Review* 11, pp.59-65.
- Tsai, Wen-Hsien & Wen-Chin Chou (2009), "Selecting Management Systems or Sustainable Development in SMEs: A Novel Hybrid Model Based on DEMATEL, ANP, and ZOGP", *Expert Systems with Applications* 36, pp.1444-1458.

